

Lamed

List za radoznale
Izabrao i priredio Ivan L Ninić

Godina 10

Broj 6

Jun 2017

Ljubivoje Ršumović

Prozbor o Raši Popovu

PRE NEDELJU DANA (19. 4. 2017) PREMINUO JE RAŠA POPOV, DEČJI PISAC, GLUMAC I NOVINAR. TIM POVODOM OBJAVLJUJEMO TEKST LJUBIVOJA RŠUMOVIĆA NAPISANOG POVODOM NAGRADE "DOSITEJ OBRADOVIĆ" RAŠI POPOVU

RAŠA POPOV (1933–2017)

Pristrasan, dabome, ali sa najvećom mogućom odgovornošću i obavezom da tu pristrasnost opravdam, ja tvrdim da je Raša Popov – osamdesetdvostručno dete! Ne, nije on podetinjio, nego je teškim, a plodonosnim, novinarskim i literarnim radom dorastao do tog dostojanstva!

Radivoj Raša Popov, jedan je od trojice braće Popov iz banatskog sela Mokrina. Najstariji Dušan, enciklopedista, baktao se i politikom i društveno korisnim radom, Laza, pčelar, bio je borac protiv agresivnog hlorofila u Talambasu, nadomak Beograda, i najmlađi, Radivoj, sa imenom koje slavi i rad i radost, i sa nadimkom Raša, dobijenom od milošte,

kao majčinski, banatski deminutiv, koji tek kad se izgovara onako malo otegnuto, lalinski, označava pravog Rašu Popova! Trebalo bi ih uvek pominjati zajedno, makar zbog toga što su u detinjstvu, dakle u dobu kada se formira ličnost čoveka, zajedno brojili rode i laste koje doleću sa juga u Mokrin. To mladalačko brojanje vesnika proleća veličanstvena je metafora o bratskoj slozi u Rašinoj knjizi *Bio sam srećni konj*.

Roditi se u Mokrinu, a baviti se pisanjem, moglo je za Rašu značiti i otežavajuću okolnost, jer je u Mokrinu, godinu dana pre Raše, rođen i Miroslav Mika Antić, takođe omamljen jezikom, takođe hranjen novinarskim hlebom, takođe zainaćen da prvo pobedi sam sebe, i pronade svoj pesnički jezik, takođe osposobljen maštom i lakokriliim talentom kao i Raša.

Dakle, rođen na onoj strani Banata, na kojoj je rođen i Dimitrije Obradović, u radoznalosti nazvan Dositej, Raša Popov se i kao novinar i kao literarni stvaralac upregao u nimalo gospodske čezze prosvetiteljske i stvaralačke, najpre narodu televizijskom otkrivajući tajne nauke, a onda mladim ljudima – fenomene jezika srpskog, i poezije, koja je cvet jezika, kako kaže Isidora Sekulić. I nauku i poeziju on je učinio dostupnim i dostojnim običnog čoveka, svejedno mladog ili starog. Njegova *Zadimljena istorija* je recept za lečenje od sklerotične istorije koja se predaje u školama. Njegovi *Mali zeleni* su prst u oko mistifikatorima koji padaju s Marsa pokušavajući da nas ubede da nismo sami u svemiru. Ali, njegove *Vilinske bajke* su obrazac, strateški literarni plan i primer, kako se danas takmičiti sa Andersenom, Krilovim i braćom Grim.

Kad se kaže da je pisao bajke, i kad se to uporedi sa stranim velikanima, misao nas neminovno odvede i na našu Grozdanu Olujić, koja opravdano slovi kao naš najuspešniji savremeni bajkopisac. Ali, odmah se zapitamo i šta se to još može izumeti pod nazivom bajke? U dve Rašine knjige, *Bajke za 21. vek* i *Opasne bajke* mogu se prepoznati novi izumi. Imena princeza i ostalih ličnosti su savremena srpska imena, njihovo ponašanje je, samim tim, prilagođeno savremenom pričalačkom folkloru, dakle jeziku i manirima.

Gotovo sve bajke nose u sebi notu pedagoške ispravnosti, ali izrečenu kolokvijalnim, ponegde šatrovačkim jezikom. Na primer, kada piše o usamljenoj princezi, koju majka carica uči da ne govori, kako govore necarska deca, proste reči, kao recimo "idi u dupe na vašar", princezi se to dopadne i ona počne da ponavlja te reči. Tako carica majka nauči princezu da govori ružne reči. Raša, bajkopisac, hoće da poruči čitaocima da se deca najubedljivije i najuspešnije vaspitavaju, ne zabranama, grdnjama i batinama, nego ličnim primerenim primerom. Prilika je da se pohvalim da i ja tako mislim. U romanu *Vid iz Talambasa* ja u budućnosti vidim jednu modernu raskošnu visoku školu, koju sam nazvao "Bezobrazovna ustanova Raša Popov".

Poezija Raše Popova je odevena u njegov volšebnički jezik, prepoznatljiv uveliko i bez njegovog potpisa, što je znak pesničke zrelosti. Očišćen potpuno od deminutiva i patetike to je "jezik svetlosti, jezik ljudi, nisu li to dva tkiva sunca", kako sam piše u ciklusu *Zemljano*. Svest da sve što je stvoreno – može biti i rastvoreno, on definiše u pesmi 1971: "Izgorećemo to znam ko u Pompeji/ Čutanje strašno ostaće za nama..."

U predgovoru knjizi *Peta vizija* (izdavač Orfeus, Novi Sad, 2003) recenzent Vujica Rešin Tucić piše: "Lucidni poetski um Raše Popova danas je jedan od najusamljenijih umova srpskog jezika", pa nastavlja: "Nema te teme koja se ne može opevati u poeziji Raše Popova nezaboravnim i očaravajućim slikama iz najzabitijih suterena srpskog jezika. Sve je to pravi unikatni ručni rad majstora pesmopisca..."

*Moja duša je staro vino bez pretakanja
Komad bajatog hleba gutanog bez žvakanja
Moja duša je svoj sopstveni vrug krvopija
Sama sobom narcisoidno se opija*

Tako peva Raša u pesmi *Moja duša*.

U njegovim kalamburima, pored proročke dijagnostike, ima ubistvene, urnebesne ironije i satire, koja trezni i najpijanijeg ljubitelja poezije. Evo još primera:

*Kad se vlastodršci na banketu nađu
Svi preziru ludu onu što štrajkuje glađu
Medijima rđav primer za fotose dade
Kvari dobru volju svih članova vlade!
A sem toga uzrok šta je gladonjinog bunta?
Opština mu ne da džidžama da munta!
Zbog torbarskog ovog fanatičnog čefa
Dostići nas može strašni prekor em em efa!*

(Iz pesme *Pasija sitnog torbara*)

Čak i u stvaralaštvu za mlade ljude, (kako Konfučije nazivaše decu), Raša Popov vatreno propagira

igru rečima, učeći ih da apstraktno misle, jer ovaj vidljivi svet, koji sa naše tačke gledišta ima četiri strane: istok, zapad, jug i sever, može se posmatrati i sa dve tačke koje nemaju te orijentacione strane. On samouvereno smatra da će mladi ljudi najbolje znati šta je pravo u životu, ako ih naučimo da je pravo – pokvareno krivo!

Popularnost kod mladih ljudi sticao je tridesetogodišnjim kreativnim učešćem u 165 epizoda televizijske serije *Fazoni i fore* i 46 epizoda serije *Šešir bez dna*.

Ovih godina, kada se život u Evropi zasniva na gubljenju vremena, čemu se Srbija oduševljeno priklanja, prava je dragocenost imati jednu ovako plemenitu pojavu u liku i obliku Raše Popova, i mogućnost da se taj rad i ta pojava dostojno uvažava i nagrađuje.

Na kraju, jednu od najlepših biografija Raše Popova napisala je Dijana Topolac, Rašina kćerka, potpisujući očev portret koji je sama nacrtala: "Moj otac, pisac pesama i priča za nas, svoju decu, za svoje unuke i za ceo svet!"

Vreme

Ana Šomlo i Raša Popov

Ana Šomlo, Raša Popov i Petar Đurić

Kišno lice

Nekoliko mjeseci prije smrti Danila Kiša počelo se špekulirati o mjestu njegovog pokopa. Znalo se da je teško bolestan i da će umrijeti. U crnogorskim i srpskim kulturnim krugovima mogla su se čuti mišljenja potkrijepljena uvjerljivim argumentima kojima se željelo odrediti mjesto piščevog vječnog počinka. Po jednima to je mjesto trebalo biti na Cetinju, po drugima u Beogradu. Oni koji su zagovarali Cetinje, ispravnost svog mišljenja temeljili su na činjenicama da je Danilova majka bila Cetinjanka, sestra uglednog crnogorskog povijesničara i intelektualca Rista Dragičevića, te da je Danilo gimnazijsko školovanje dovršio na Cetinju. To je vrijeme, smatrali su, bilo presudno za njegove formativne godine koje su ga odredile za budućeg književnika. Pozivali su se na piščeve izjave u intervjuima kao istinskim dokazima kojima su uvjerljivo potkrepljivali svoja mišljenja. U knjizi *Homo poeticus* na pitanje o svojim počecima, o gimnazijskom školovanju, Kiš je govorio kako su to bile godine učenja: "...Ta je stvar valjda počela na Cetinju. U moje vrijeme, pedesetih godina, bilo je mnogo više uslova za učenje književnog zanata, mnogo više pogodnosti za status kalfe, nego danas. A pogotovu na Cetinju. Tamo kao što znate, kiše padaju mesecima, ili su bar tada padale. Eto jedne od pogodnosti da čovek ostane u kući ili da se zaviče u biblioteku..."

Oni, koji su smatrali da Kiš treba biti pokopan u Beogradu svoje su argumente nalazili također u piščevim izjavama iz istog intervjua. Govorio je da je za njega "Beograd bio san, metropola ideala, san o bekstvu iz provincije". Također su naglašavali da je Kiš studirao i živio u Beogradu, da se u tom gradu oženio uglednom književnicom Mirjanom Miočinović, te da je u toj sredini doživio punu afirmaciju pisca kome su dodijeljene najprestižnije književne nagrade.

Na ovakve argumente stizali su kontraargumenti od onih koji su preferirali Cetinje za Kiševo vječno počivalište. Isticali su kako je upravo u Beogradu započeo svojevrsni progon pisca onom čuvenom polemikom koja je u novinama bila nazvana "Najvećom posleratnom književnom aferom u nas". U orkestriranim se napadima nekih beogradskih književnih krugova vodila žestoka hajka protiv autora knjige *Grobnica za Borisa Davidovića*. Kiš je bio optuživan za književni plagijat. Uz nekoliko uglednih i društveno utjecajnih književnika i intelektualaca, obrušavalo se na njega i puno onih osrednjih pisaca, onih književnih mediokriteta, koji su svoju sujetu zadovoljavali

naslađujući se cinično prekrojenim naslovom sporne knjige u sintagmu "Grobnica za Danila Kiša". Bilo je to vrijeme žestokog piščevog progona. Kiš je zapisao kako su mu oponenti poručivali "da se pripazi" da su "njihove namjere ozbiljne, a njihovi načini efikasni". Pokušali su ga, kako je istaknuo, "moralno likvidirati".

Iako se u toj borbi Kiš nosio superiorno, iako je iz tog dugog i žestokog sučeljavanja izašao kao pobjednik ovjenčan polemičkom knjigom *Čas anatomije* koja mu je učvrstila ugled i povećala popularnost, neki od njegovih najbližih prijatelja i kolega smatrali su da se sva ta bezobzirna hajka na pisca bez sumnje morala odraziti i na njegovo zdravstveno stanje. Na izvjestan način Kiš je bio prinuđen napustiti Beograd.

Pored ova dva suprotstavljena mišljenja o mjestu piščevog groba, moglo se čuti i ono treće mišljenje od nekih ne toliko brojnih i ne tako glasnih predlagača.

Smatrali su, pozivajući se također na Kiševo kazivanje, da bi bilo najprimjerenije i po njima najlogičnije da se za mjesto piščevog pokopa odredi Novi Sad. U prilogu svoga stava citirali su jednu rečenicu iz Kišove kratke biografije naslovljene *Izvod iz matične knjige rođenih*: "U mojoj četvrtoj godini (1939), u vreme donošenja antijevrejskih zakona u Mađarskoj, roditelji su me krstili u Uspenskoj crkvi u Novom Sadu, u pravoslavnu veru, što mi je spaslo život".

Čini se da se ni danas pouzdano ne može znati što je prevagnulo i tko je i zašto odlučio da Danilo Kiš bude pokopan na beogradskom Novom groblju? Navodno je želio da ceremonijal sahrane bude po pravoslavnom crkvenom obredu što je po nekima nespojivo sa njegovom svojevrsnom apologijom židovstva, posebno izraženom u posljednjim godinama piščevog života.

Kišov intimni prijatelj iz studentskih dana i njegov vjenčani kum Boško Mijanović, jednom mi je prilikom na Cetinju ispričao kakav je bio Danilov odnos prema onome što se u narodu naziva "odlaza sa ovoga svijeta".

Kada su u mladosti, na studijama, razgovarali o raznim stvarima dotakli su se i pitanja smrti. Danilo je tada Bošku rekao kako je od mjesta čovjekovog rođenja puno važnije ono mjesto gdje će biti sahranjen.

Pomislio sam da je ovo piščevo mišljenje ispravno, jer mjesto rođenja ionako ne možemo birati. Čovjek može biti rođen bilo gdje na ovome svijetu.

Zašto je, dakle, mjesto pokopa kojim se obilježava čovjekova smrt važnije od mjesta njegovog rođenja, mjesta dolaska na ovaj svijet? Premda se mjestom rođenja, sredinom, ambijentom, povijesno kulturnim nasljeđem u kojem se čovjek formira, po Teinovoj teoriji može odrediti duhovno intelektualni profil jedne ličnosti, očito je da se svjesnim odabirom mjesta pokopa još više određuje i potvrđuje karakter te

ličnosti. Preko groba, odabira mjesta "vječnog počinka", čovjek izražava onu "posljednju želju" potvrđujući na taj način i dalje svoju pripadnost živima, pripadnost onoj kulturi koju je osjećao najbližijom, koja je obogaćivala njegov duh, nadahnjivala njegovu kreaciju, koja je davala smisao njegovom životu. Njoj, toj kulturi, prepušta svoj duh, a shodno tome svoje kosti ostavlja u grobu, u zemlji koja će mu biti "najlakša" u smislu one latinske sentencije "Sit tibi terra levis".

Je li tako bilo i sa Danilom Kišom?

Nakon jedne kulturne priredbe koju je bila upriličila Nacionalna zajednica crnogoraca Hrvatske u Zagrebu, bio sam gost na svečanoj večeri. Sjedio sam s Mirkom Kovačem za istim stolom. Razgovor se vodio o raznim temama. Evocirali smo sjećanja na moju izložbu ciklusa "Judita" održanoj 1983. godine u beogradskoj galeriji Grafički kolektiv. Govorili smo o Danilu Kišu. Spominjali smo neke ljude iz beogradskih književnih krugova u kontekstu one Danilove sintagme "psi i knjige". Govorili smo i o Kišovoj bolesti. Kada sam spomenuo Kovaču ona suprotstavljanja u mišljenjima o mjestu Danilovog pokopa, (mišljenja koja su mu bila dobro poznata), pitao sam ga, obzirom na bliske i prijateljske relacije s piscem, zna li nešto više o tome, odnosno tko je i kako donio odluku da se piščevog tijelo sahrani na beogradskom Novom groblju. Mirko mi je ispričao nešto što sam tada, te večeri prvi put čuo.

Danilo Kiš nije želio biti sahranjen ni u Beogradu, niti na Cetinju. Želio je biti pokopan negdje drugdje. Van granica ondašnje Jugoslavije. Uputio je pismo odgovarajućoj instituciji s detaljnim obrazloženjem svoje posljednje želje.

Dobio je negativan odgovor. Bio je duboko razočaran. To je pismo pokazao Mirku Kovaču. Iznenadilo me što sam te večeri čuo. Mirko mi je rekao u povjerenju koja je to bila zemlja, koji grad i institucija kojoj se Kiš bio obratio.

Ovom je piscu očito bilo suđeno da ni "s onu stranu" ne može naći mira, niti spokoja.

Premda je krajnje delikatno u sferi intimnih, osobnih, osjećaja unositi racionalnu pretpostavku te ustvrditi upravo na osnovu piščevog života i djela, kako, u stvari, autoru *Ranijh jada* uopće ne bi trebalo biti važno gdje mu se nalazi grob. Nije li se Danilo Kiš istinski osjećao kao apatrid, čovjek bez domovine. Pisao je "...ne bolujem od nostalgije; kad se probudim, ponekad ne znam gde sam..." Kiš je pisac koji je izjavljivao da mu je "domovina jezik". Autor *Grobnice za Borisa Davidoviča* je na jednom mjestu zapisao kako je "duh naša domovina". Teško da bi netko nakon takvih stavova mogao mariti za dva kvadrata grobne parcele s cementnom ili kamenom nadgrobnom pločom s upisanom godinom rođenja i smrti.

Ponajmanje bi se takav čovjek pred smrt brinuo da onako pomno, kako bi rekao Michel Leiris "do

sitnica uređuje ceremonijal svoje sahrane, oslanjajući se na pomisao da će biti oplakan, da će biti žaljen, i sve ostalo što može druge uvjeriti da će u izvjesnoj mjeri i dalje produžiti svoje postojanje". Danilo Kiš je ionako svoje postojanje trajno osigurao u literaturi.

Ne nalazimo li odveć znakovitu simboličnu sličnost u pogledu sudbina, (a ne tek samo literarno oblikovanje jednog sižea) u fragmentu Kišovog *Apatrida*, inspiriranim životom i tragičnim krajem pisca Edena fon Horvata.

"Vi biste hteli, gospodo, da vam pokažem svoju rodnu kuću? Ali moja se majka porodila u bolnici, u Fijumi, i ta je bolnica već srušena. Nećete uspeti da stavite ploču na moj dom, jer je i on valjda srušen. Ili biste morali staviti tri-četiri ploče sa mojim imenom: u raznim gradovima i raznim državama, ali ni tu vam ne bih mogao pomoći, jer ne znam koja je bila moja rodna kuća, ne sećam se više gde sam živeo u detinjstvu, jedva znam na kojem sam jeziku govorio. To što pamtim jesu slike: zaljuljana palma i oleandri negde kraj nekog mora, Dunav koji teče mutnozelen pored livada, jednu brojanicu: en-den-dina, ti - raka, tina..."

Sugeriraju li ovi zvučni slogovi izvedeni iz brojanice, iz tog niza jantarnih kuglica, sumornu asocijaciju i ne proizvode li simboličke slike koje nam se nameću kao svedena metaforička Kišova biografija, svedena niska događaja sažetih u dirljivi tragični triptih piščevog života: *Edena* - rajskog vrta literature, *Dine* - pustinje surove egzistencije, *Raka* - karcinoma koji će dokrajčiti jedan nemirni život.

S Danilom Kišom me upoznao Boško Mijanović u ljeto 1983. godine na Cetinju. Poznanstvo je bilo srdačno i neposredno. Bilo je nečeg simpatičnog u Danilovom načinu izražavanja. Povremeno je znao u svoj "beogradski govor" ubacivati neke riječi kazane na onaj tipič "cetinjski" način. To je radio s umijećem i osjećajem kozera koji takozvani obični govor pretvara u zanimljivu konverzaciju. Rekao je da je vidio moje crteže ciklusa "Judita" prilikom kratkog boravka u Zagrebu u proljeće te iste godine. Naš ga je zajednički prijatelj Strahinja Marović odveo u moj atelje da mu moja supruga Jagoda pokaže radove spomenutog ciklusa. Tom je prilikom vidio i jedno raspeće, crtež velikih dimenzija iz ciklusa "Corpus Mysticum". Znao je da sam tih dana bio na poslovnom sastanku u Milanu zbog dogovora oko samostalne izložbe. Zahvalio sam mu na riječima pohvale za Judite. Ponovio mi je ono što je bio rekao pred Jagodom i Strahinjom gledajući crtež "Raspeće" i način kako je taj motiv koncipiran i realiziran: "Salvador Dali bi se zamislio nad ovom slikom".

Tog jutra smo sjedjeli u hladovini stogodišnje lipe ispred moje kuće. Razgovarajući, Danilo je povremeno pogledivao u zelenilo gustog voćnjaka i u jednom času rekao: "Kad sam bio sa Strahinjom kod tebe na Šalati, sjedio na balkonu, a Jagoda nas lijepo

častila sladoledom i kavom, gledao sam u mirni, pun zelenila, ambijent kvarta u kojemu živiš. Sada, kada gledam ovo "ovđe" onda ti mogu reći da si u Zagrebu našao dio svoga Cetinja". Evocirao sam uspomene iz cetinjske gimnazije kada mi je Boško predavao matematiku.

-Je li bio strog profesor? Pitao me pogledujući u Boška.

-Jest. Odgovorio sam, i dodao kako sam svako ljeto imao popravni ispit iz matematike.

Danilo se smijao prisjećajući se svoga profesora matematike koji je bio ruski emigrant, bjelogardejac, visokoobrazovani časnik, kakvih je bilo nekoliko na Cetinju. Bili su izbjegli nakon Oktobarske revolucije. Iz djetinjstva se sjećam jednog Rusa, profesora, starog, mršavog čovjeka, s dugom zašiljenom sijeđom bradom koji je sa svojom suprugom, također Ruskinjom, živio nedaleko od moje kuće. Otvorilo se tog jutra puno zanimljivih tema koje su povezivale naše zajedničke prijatelje i poznanike. Boško je u to vrijeme bio predsjednik općine Cetinje. Imao je puno smisla za umjetnost. Strukture nekih književnih djela objašnjavao je služeći se matematičkim metodom, kao na primjer u *Gorskom vijencu*. (Nakon Danilove smrti napisao je vrijedan i zanimljiv tekst s uspomena na Kišovo i njegovo prijateljstvo).

Kasnije smo otišli kod našeg zajedničkog cetinjskog prijatelja, Kišovog kolege sa studija, pjesnika Pavla Đonovića. U pjesnikovom domu je bila opuštena, prava domaćinska atmosfera. Danilo je u jednom času uzeo gitaru. Tada sam ga prvi pu vidio kako svira i čuo kako pjeva. Zanimljivo je bilo gledati ga kako drži instrument i prebira po žicama... Kako se prema gitari odnosi. Kako se međusobno "naštima". Svoje je mršavo visoko tijelo meko povijao nad gitarom držeći je svojim košćatim rukama, kao da se sav predaje tom instrumentu. Bilo je u njegovom položaju tijela, u pognutoj kao klonuloj glavi neke pritajene čulnosti, neke na momente, činilo se, odsutnosti, kao da pisac umjesto gitare grli neku djevojku sav joj se predajući tijelom i osjećajima.

Sljedećeg smo dana na večer Danilo i ja bili gosti kulturno umjetničke priredbe "Cetinjani svome gradu" koju je niz godina za redom koncipirao cetinjanin Mirko Bratičević, ugledni muzičar, pijanist sa stalnom adresom u Geteborgu. Među desetak gostiju iz umjetnosti, kulture i sporta, bila je i Tereza Kesovija, Mirkova prijateljica i kolegica sa studija na zagrebačkoj muzičkoj akademiji. Cetinjanima omiljena estradna zvijezda tih je dana održala dva koncerta. Prilog od jednog koncerta donirala je za obnovu narodnog pozorišta Zetski dom na Cetinju, danas Kraljevskom pozorištu Zetski dom.

Program priredbe "Cetinjani svome gradu" održavao se na Ljetnjoj pozornici nalik malom grčkom amfiteatru. U pozadini bine dižu se stijene obrasle divljim rastinjem i s crnogoričnim drvećem, kao najljepšom

prirodnom scenografijom. U ambijentu se osjećalo nešto antičko. Kao mladić na toj sam pozornici zamišljao izvođenje Sofoklovog *Ajanta* ili Euripidovih *Bahantkinja*. Nakon kratkotrajnog završenog razgovora sa moderatorom priredbe oko pojedinosti u nastupu, (Danilo i ja smo imali jednostavne "uloge") nakratko smo se bili odvojili od ostalih učesnika koji su nastavili dogovarati pojedinosti oko svojih nastupa. Bilo je ostalo dovoljno vremena da Danilo zapali cigaretu. Kao i svake godine u osmom mjesecu, gledalište se ispunjalo do posljednjeg mjesta. Pričao sam Danilu kako smo u djetinjstvu ovdje znali dolaziti krajem zime i brati prvo proljetno cvijeće. Ali tada me je znao obuzimati osjećaj nelagode, jer se govorilo da se na jednom od obližnjih stabala iza ljetne pozornice objesio neki čovjek. "Izabrao je lepo mjesto" rekao je Danilo tresući pepeo s cigarete.

Režiser priredbe je dao znak da se niskim kamenim skalama popnemo na scenu. Na početku drugog dijela priredbe došao red na Kiša. Posmatrao sam njegovu mršavu visoku figuru kako stoji na bini uz mikrofon obasjan reflektorima. Onaj koji je u mladosti živio na Cetinju i koji je sanjao da jednoga dana postane „pesnik,, sada kao afirmiran i slavan pisac čita fragment svog teksta pred punim gledalištem cetinjske Ljetne pozornice. Pozdravljen je dugim i toplim pljeskom.

Uvijek sam volio slušati kada pisci čitaju svoje tekstove. Premda glumačka profesionalna izvedba nekog književnog teksta, pjesme ili priče, može posebno obogatiti autorov izraz, (a također ga i upropastiti), piščev glas vlastitom tekstu daje onu autentičnost koja je vrednija od glumčeve interpretacije. Danilov pomalo opori glas davao je odabranom tekstu iz knjige *Grobnica za Borisa Davidovića* toliku uvjerljivost da se čitani fragment na sceni Ljetne pozornice, te ugodne kolovoške noći bez mjeseca, doimao kao mala, kratka predstava. Kao monodrama.

Iako gotovo nikada nije pisao o Cetinju, ili ga je tek sporadično spominjao, iako ga nikad nije uzimao za mjesto ili ambijent u kojem bi se događala radnja neke priče ili romana, Danilo je volio ovaj grad i za njega bio posebno vezan.. Kada je 1979. godine Crnu Goru zadesio katastrofalan zemljotres, u kojem je stradalo i Cetinje nazvao je svog prijatelja Boška Mijanovića izrazivši želju za pomoć gradu. Za postradale u prirodnoj nepogodi donirao je novčana sredstva dobijena od Književne nagrade Željezare Sisak. Također je novac od Nagrade AVNOJ-a donirao Narodnoj biblioteci Crne Gore Đurđe Crnojević na Cetinju.

Ono što je često spominjao kad se govorilo o Cetinju bile su te "famousne cetinjske kiše" zbog kojih je nerijetko boravio u biblioteci. Mnogi su cetinjani nalazili sklonište od dugotrajnih kiša u simboličnom zdanju knjige, boraveći u intimi prostora i ambijenata

koje su čitanjem otkrivali. Ta knjiga- kuća, s koricama kao krovom na "dvije vode" bila je mnogima skrovište ili utočište. Doživljavali su tada iskustvo jedne drugačije, literarne stvarnosti, zaboravljajući na upornu i ubitačnu kišu što je 'lila kao da pada iz neba i iz zemlje". Te su cetinjske kiše znale danima padati neprestance sluteći na one biblijske kiše, na sveopći potop. Kada je početkom XX stoljeća Cetinje posjeto Bernard Shaw, svih je tih nekoliko dana njegovog boravka bez prestanka padala kiša. Kada se nakon par godina slavni pisac sreo sa jednim crnogorskim diplomatom u Beču, prvo što ga je upitao bilo je: "Pada li još kiša na Cetinju?"

Bio sam među onim rijetkim cetinjanima koji je volio kišu. Moj prijatelj, pjesnik Mladen Lompar nalazio je pjesnička nadahnuća u tim kišovitim danima zasićenim vlagom. Te mokre sivkaste koprene što su zastirale ambijent grada i brdovite okolice poticale su razmišljanje i maštu.

Jedna Mladenova pjesma počinje stihom:

*Sinje more bezobalno
Iznjedrje noćas kiše.*

Znao sam dugo promatrati kišu dok monotono "rominja", intenzivno pljušti ili zajedno s naletima vjetra stvara neki zlokobno prijeteci zvuk. Kada sam gledao Kurosavinog *Rašomona* ili filmove Andreja Tarkovskog, čitao Markesovih *Sto godina samoće* i zamišljao mjesto Makondo, uvijek sam se prisjećao cetinjskih kiša. Sjećam se još iz djetinjstva kako su se u naletima kiše nošene vjetrom guste kapi razljevale po zastakljenim oknima prozora. Vanjski se prostor s drvećem tada počeo zamućivati i mijenjati. Zaljuljane grane krošnja jasnih oblika što su netom bile tu nadomak prozora, sada su se razvodnjavale i rastapale, a njihova se stvarnost slijevala u naizmjeničnim mlazovima vode. Činilo mi sa da u tim zamućenim prozorskim oknima posmatram žive slike potopa. Od naleta kiše nošene vjetrom pejzaž je isčezavao u vodi. Neki su me Leonardovi crteži poput *Grotesknih glava* iz Vindzora, rađeni kosim paralelnim potezima pera i tuša, znali podsjetiti na kišu. Kao da je njihov grafizam nastao iz pljuska što se jasno pretvorio u kišu linija koje oblikuju umjetnikov svijet.

U razgovoru s Milanom Marovićem i Mladenom Lomparom vođenim povodom moje prve samostalne izložbe u Plavom dvorcu na Cetinju (1974. godine), razgovoru koji je objavljen u katalogu te izložbe, rekao sam da su cetinjske kiše znale padati toliko dugo, cijele dane i noći, s nepromjenljivim intenzitetom, da mi se činilo da će iz svih ljudi i stvari početi izlaziti crvi.

Za razliku od proljetnih kiša ili ljetnih oluja najviše sam volio jesenje kišne dane. Dane s južnim vjetrom što je strujao kroz krošnje mokrih stabala i unosio u meni neku uzbudljivu prisnost s tom cetinjskom

atmosferom "gnjilog vremena". Ova je narodna bizar-no poetička sintagma u potpunosti odgovarala stvarnosti prizora umiruće prirode. Otpalo lišće žute i smeđe boje, nalik boji hrđe, trunulo je na zemlji kao kakav prastari tepih čije se minuciozno i monumentalno tkanje što ga je činila savršena građa sitnih žilica lišća, poput finih nervnih niti, raspadalo na gnjecavom tlu natopljenom vodom. U knjizi *Priče iz Arkadije* pisao sam o tim sumornim jesenjim prizorima kada su me ogoljele guste krošnje stabala u gradskom parku u izmaglicama sutona podsjećale na rendgenske snimke bolesnih plućnih krila.

Kišovi kišni dani na Cetinju vraćali su mu uspome ne na vrijeme provedeno u tom gradu. Na vrijeme gimnazijskog učenja i spremanja za književni zanat. Uspomene na teške studentske dane u Beogradu vezuju ga za cetinjske prijatelje. Boško Mijanović mi je ispričao zanimljivu dogodovštinu o jednom zimskom kaputu koja bi se mogla pretvoriti u zanimljiv literarni siže. Kišov prijatelj i kolega Pavle Đonović (koliko se sjećam o njemu je bila riječ) bio je dobio paket od rođaka iz Amerike. U to su vrijeme, pedesetih godina prošlog stoljeća, paketi od rođaka iz dalekog svijeta pričinjavali veliko veselje onima koji su ih primali. Među ostalim stvarima u spomenutom paketu nalazio se i jedan zimski kaput. Kaput je bio prevelik i pretežak za mršavog studenta krhke tjelesne građe. Neupotrebljiv, ostao je visiti na vješalici na zidu Pavlove iznajmljene studentske sobe. Vrijeme je prolazilo. Došli su hladni zimski dani kada je košava pušuci Beogradom unosila hladnoću u kosti. Jednoga su se dana prijatelji dosjetili kako da iskoriste kaput, zajedno i istovremeno. Lijevi rukav i lijevu polovinu kaputa obukao bi Pavle, a desnu Danilo. Potom bi ga strpljivo i spretno zakopčavali provlačeći tamna dugmad kroz uske proreze debelog štofa. Dva su se mršava tijela, kao srasla tijela odraslih sijamskih blizanaca našla pod zimskim velikim kaputom. Jedan trup, dvije glave, dvije ruke, četiri noge, kretale su se beogradskim ulicama nalik priviđenju. Poput kakve oživjele utvare sa slika Hijeronimusa Boscha, dva su se studenta književnosti kretala u američkom zimskom kaputu ulicama glavnog grada socijalističke države prkoseću hladnom istočnom vjetru. Živu sliku nadrealističkog prizora stvarale su teške okolnosti stvarnoga života.

U cetinjskim razgovorima se često spominjala gimnazija u kojoj su u Kišovo vrijeme osim domaćih profesora, neke predmete poput matematike ili fizike, predavali već spomenuti ruski emigranti. Cetinjska je gimnazija u to vrijeme važila za najbolju gimnaziju u Crnoj Gori.

Školovanje u cetinjskoj gimnaziji Danilo je posebno pamti i po mojoj teti, tada mladoj profesoricu biologije Bečki Martinović. Bila je zgodna žena, šarmantna, stasita, otmjenih manira i damskog pona-

šanja. Široko obrazovana s posebnim afinitetom za književnost sa svojim suprugom, liječnikom, čitala je francuske pjesnike u izvornom obliku. Znali su neke stihove Baudelaira i Alfreda de Misa napamet. Prijateljevali su s umjetnicima, najviše s književnicima i slikarima.

Moja je teta čuvala lijepe uspomene na Danila Kiša. Govorila nam je da ga se dobro sjeća iz tih gimnazijskih đučkih dana. Izdvajao se među ostalim učenicima u razredu. Pokazivao je posebno zanimanje za biologiju. Način na koji je odgovarao odavali su učenika koji nije naučio zadato gradivo da bi ga nabubetao ili tek toliko savladao da bi dobio prolaznu ocjenu. U suhu materiju gradiva unosio je gotovo neki poetski zanos. Naročito kada se radilo o građi ljudskog tijela i njegovim fiziološkim funkcijama. Znao je govoriti nadahnuto, kao da ga ta zadata materija inspirira. Uvjeren sam da su na Kiša posebno djelovale uvećane anatomske karte s prikazima ljudskog tijela što su se za vrijeme sata iz biologije kačile na zidovima učionice. Na tim anatomskim crtežima, minuciozno iscrtanim i suptilno oslikanim s detaljima muskulature, kostura i unutarnjim organima, budući pisac gledao je tu čudesnu građu ljudskog tijela, anatomske slojeve korpusa, koje je usvajao učenjem i sviješću o vlastitoj tjelesnosti. Možda su ga na simboličan način te velike slike iz anatomije podsjećale na uvećane geografske karte ljudskog tijela, na fiziološke pejzaže organizma. Zasiurno mu je taj anatomski dekor poticao misao o savršenom skladu, ljepoti i tajni ljudskog organizma.

Ne dokazuje li upravo taj Kišov interes za biologiju da je zreli književnik koji je mogao onako poetski i znalački opisati Rembrandtovu sliku *Sat iz anatomije doktora Tulpa*, da bi je upotrijebio za korice svoje polemičke knjige *Čas anatomije*?

Dar zapažanja i smisao za detalj zasiurno duguju i činjenici da je Danilo Kiš prije završene gimnazije bio položio prijemni ispit iz crtanja za upis u srednju umjetničku školu. Ovom detalju iz pišćeve biografije posebnu važnost daje činjenica da su u tadašnjoj ocjenjivačkoj komisiji na prijemnom ispitu bili renomirani crnogorski slikari Petar Lubarda i Milo Milunović. Likovni senzibilitet kao i poklanjanje velike pozornosti detalju daje posebnu vrijednost i bogatstvo Kišovim "literarnim slikama". U njegovim se tekstovima očituje kako pisac dobro poznaje ljudsko tijelo što je neobično važno za umijeće oblikovanja određenih literarnih sižea. Dovoljno je pročitati Kišov opis spomenute Rembrandtove slike da bi se vidjelo majstorstvo njegovog izraza. Simbolika te slike, u kontekstu u kojem je korištena, odviše je jasna i poznata da bi se ovdje elaborirala. Kišu je bez sumnje za izbor Rembrandtove slike *Sat anatomije doktora Tulpa* poslužila Sartreova ideja za efektnu metaforu o ljudskom lešu na obdukcijском stolu, koju je pisac i filozof upotrijebio u onom svom čuvenom

odgovoru Alberu Camusu iz 1952. godine: "Ponešeni pohvalnim didaktičkim porivom poučavanja čitalaca *Modernih vremena*, vi uzimate Jeansonov članak, u njemu vidite simptom zla koje nagrizi naša društva, i od toga pravite glavnu temu jedne magistralne lekcije iz patologije. Čini mi se kao da gledam Rembrandtovu sliku: vi liječnik, Jeanson kao leš, prstom pokazujete njegove rane iznenađenoj publici..." pisao je Sartre.

Malo prije spomenuti Kišov dar, oštrina zapažanja i ljepota literarnog iskaza pretvara odbojni motiv ljudskog leša sa Rembrandtove kompozicije u dojm-ljiv opis s finoćom poređenja dostojnom vrhunske poetske profinjenosti i lucidnosti. Pišući *In memoriam* Danilu Kišu (bio sam spriječen prisustvovati njegovom pogrebu), kojeg su objavili zagrebački *Vjesnik*, titogradska (podgorička) *Pobjeda* i beogradska *Politika*, kao specifičnu metaforu koristio sam detalj pišćeovog opisa slavne Rembrandtove slike. Ovim povodom se nameće potreba da se taj opis u jednom dijelu citira: "Profesor Tulp je rastegao anatomskim nožicama mišićna vlakna odrane leve podlaktice i pokazao učenicima to klupko mišića i žila, vena i arterija, kroz koje više ne kola krv, pokazao im je to sa mirom i pribranošću čovjeka koji zna da je ljudsko telo, izvan duhovnih funkcija, izvan duše i morala, samo probavna mašina, splet creva i živaca, hrpa žila i mesa kao onaj odrani vol (iz Luvra) što ga je Rembrant naslikao nekih pet godina kasnije: gomila mesa obešena naglavce. Profesorova leva ruka, sa priljubljenim palcem i kažiprstom, to doticanje epiderme na jagodicama prstiju gde se može osetiti najfiniji dodir praha s leptirovih krila ili cvetnog polena, tanan, skoro odsutan, kao dah, kao kad jabuke, što ga francuzi zovu 'maglom zvona' (brume de cloche), ta živa ruka podignuta u gest, privlači pažnju nekih od učenika više nego mrtva podlaktica i rasporene žile: kao da će iz tih priljubljenih prstiju da kresne elektricitet, inkarnacija duše, emanacija vitaliteta "kao kontrast mrtvim žilama lešine i kao – naravoučenije".

Danilovo poštovanje prema profesoricu biologije nije nestalo nakon završetka gimnazije na Cetinju. Prošlo je puno godina i bivši učenik gimnazije postao je afirmirani književnik čija je karijera bila u usponu. Ima jedan zanimljiv događaj koji govori puno o Danilu, njegovoj osobnosti, nekonvencionalnoj, iskrenoj, koja je spremna da se izrazi na način kako pisac u datom momentu osjeća i kako ima neodoljivu potrebu da to osjećanje izrazi.

Moja je teta sa svojim suprugom i njihovim prijateljima jedne večeri bila u klubu književnika u Beogradu. Sjedjeli su razgovarajući uz piće. Nakon izvjesnog vremena u klub je došao Danilo sa svojim prijateljima. Kada je ugledao bivšu profesoricu biologije ustao je i prišao njenom stolu. Naklonio se pozdravivši prisutne. Zatim je na iznenađenje svih koji su ga

vidjeli kleknuo i zatražio ruku gospođe Martinović. Pruženu je ruku poljubio rekavši: "Da posjedujem umijeće kovanja novca iskovao bih na zlatniku vaš lik".

Ovakav iskaz poštovanja kojim se odaje divljenje izraženo u dvorskoj maniri, usred jednog profanog ambijenta, može samo učiniti onaj viteškoga duha koji gestom i riječima izražava ono što svojim bićem istinski osjeća.

Jednog smo proljetnog ranog poslijepodneva, (ako se ne varam bilo je to 1984. godine) moji prijatelji Strahinja Marović, Jerica Ljubenko i ja sjedjeli s Danilom u restoranu Hotela Palace u Zagrebu. Zanimljivost tog susreta obilježio je neobičan sadržaj razgovora. Nakon pozdravljanja s piscem kojeg je tada imala prilike prvi put sresti, Jerica se sama predstavila Kišu. Izrazila je zadovoljstvo što je upoznala pisca kojeg veoma cijeni. Rekla je da je pravnica, da voli književnost i umjetnost općenito. Kiš je uzvratilo rekavši da mu je drago da su se upoznali te da Jerica ima lijepo, pitomo, prezime Ljubenko. Odgovorila je da joj je to prezime po suprugu, a da je njeno djevojačko prezime Šimić. "To je slavno prezime", dodao je Kiš. Jerica se nasmijala rekavši: "Antun Branko Šimić je moj rođeni stric". Danilo je s izrazom iznenađenja i zadovoljstva rekao kako mu čini čast što je upoznao nećakinju slavnog pjesnika. Zatim je izrekao nekoliko riječi punih hvale i poštovanja prema osobi i djelu A. B. Šimića. Dok je razgovor odmicao uz kavu i cigarete u ugodnoj atmosferi poluprazne restoranske sale Hotela Palace, Jerica je poželjela ispričati jednu zanimljivu priču, jedan stvarni doživljaj kojeg je smatrala potencijalnim sadržajem za književno oblikovanje u priču ili pripovijetku. Po Kišvom izrazu lica nije se moglo primijetiti da pokazuje interes za ono što Jerica želi ispričati. Govorila je tiho, mekim glasom, pažljivo birajući riječi. Kako je Jeričino pričanje odmicalo Danilo je bio sve koncentriraniji. Priča ga je zainteresirala. Jerica je opisivala jednu svoju vožnju zagrebačkim tramvajem od Tomislavovog trga do Britanskog placa. Tramvaj je bio pun ljudi. Od zadnjih ulaznih vrata sporo se probijala prema sredini u namjeri da nađe slobodno sjedište. Osjećala se umorno i iscrpljeno. Preko ramena jednog čovjeka ugledala je naslon prazne stolice u prednjem dijelu tramvaja. Kada se na prvoj stanici tramvaj zaustavio i gužva se nakratko smanjila, dok su jedni izlazili drugi su se spremali ući u tramvaj, Jerica je krenula prema slobodnom mjestu. Tek što je prišla blizu sjedišta pridržavajući se desnom rukom za metalni rukohvat što se nalazio uz stolicu, ugledala je na sjedištu odložen mali buket ljubičica. Pogledala je u stariju gospođu što je sjedjela preko puta stolice sa ljubičicama i htjela je upitati je li to njeno cvijeće. Shvativši pogled, gospođa je odmah rekla da to nije njeno cvijeće

i da ga Jerica, ako hoće, može maći i sjesti na stolicu. Zatim je starija gospođa dodala: "Ovaj sam buketić ljubičica tu zatekla otkako sam ušla u tramvaj. Vozim se već osam stanica. Ne znam tko ga je tu ostavio niti koliko se i odakle vozi. Nitko ga od putnika ne želi maći ili uzeti. Vozi se sa nama kao ostali putnici. Čudno, zar ne" komentirala je gospođa nasmiješivši se. Zatim je okrenula glavu prema prozoru.

Danilo je s velikom pažnjom slušao Jeričinu priču. Prešao je rukom po licu i rekao: "Stvarno zanimljiva priča. Usred bijela dana nešto tako neobično. I to u tramvaju punom ljudi". Jerica je uz blagi smiješak klimnula glavom izražavajući zadovoljstvo zbog pažnje koju je njena priča pobudila. Nastavila je mirno govoriti. Nije htjela uzeti ljubičice i sjesti. Nitko od putnika također nije htio maći cvijeće. Kad je starija gospođa izašla iz tramvaja Jerica je sjela na njeno mjesto. Gledajući u taj mali buket ljubičica pitala se tko li ga je i zašto ostavio. Kome je bio namijenjen. Kakvim su marom i nježnošću te ljubičice brane i čija ih je ruka tako pomno složila i uz dva zelena srolika ukrasna lista vezana tankom svilenom vrpcom, crvenom kao boja krvi. Je li taj buketić poljskog cvijeća neki mladi zaljubljenik namjeravao pokloniti svojoj dragani? Nije došla na sastanak, pa ga je on, razočaran, vraćajući se tramvajem ostavio na tom sedištu. Možda ga je djevojka, ne hajući mnogo za dar svoga udvarača, ostavila u tramvaju?

Nasuprot ovih hipotetičkih pitanja, Jericu je zbunjivala neobičnost onoga čemu je svjedočila usred te banalne stvarnosti. Mali buket ljubičica se vozi tramvajem i nitko ga od putnika ne želi uzeti ili maći sa sjedišta. Približavala se stanica na kojoj je namjeravala sići. U jednom je času pomislila kako bi bilo dobro da uzme taj ostavljeni buketić. Da ga odnese kući i stavi u malu vazu s vodom i tako cvijeću malo produži njegov ionako kratki mirišljavi život. Od te je pomisli odustala pod silinom nekog iznenađenog i neobjašnjivog osjećaja koji ju je ispunio. Sišla je na stanicu i čekala da tramvaj krene. Dok je gedala kako se udaljava niz ulicu, pomislila je da ljubičicama ostaje samo par stanica do krajnjeg odredišta tramvaja. Hoće li ih, pitala se, tramvajac, pri uobičajenoj rutinskoj kontroli kola, uzeti i odnijeti možda djevojci, supruzi, prijateljici ili će ih kao bezvrijednu stvar baciti u koš za smeće?

"Zanimljiv životni put jednog buketića cveća", reče Danilo. Jerici je bilo drago da je pažljivo slušao dok je govorila, jer je baš zbog njega željela ispričati tu priču. Dodala je da je taj doživljaj u tramvaju u stvarnosti imao posebno djelovanje, nešto što izmiče riječima, nešto u čemu se dodiruju realno, poetsko i bizarno. Ne znam koliko je na Kiša istinski djelovala ova priča. Je li ga možda sjetila na one "tajne mirisa ljubičica" iz jedne kratke priče (s jeseni, kad počnu vjetrovi) iz njegove knjige *Rani jadi?* Ili je možda

Jerica, poznajući Kišove priče, namjerno ispričala doživljaj u tramvaju s malim buketom ljubičica?

Nažalost zbog poslovnih obaveza morao sam napustiti ugodno druženje. Imao sam sa fotografom zakazan termin za snimanje mojih radova u ateljeu. Ali priča koju sam čuo o ljubičicama vratila mi je misli u djetinjstvo i otvorila herbarij sjećanja u kojemu su mi se listale slike lijepih divljih cvijetova koje smo brali u obližnjim glavicama, u slavu nadolazećeg proljeća, opraštajući se od zime i snijega. Moja osjetljivost za cvijeće bila je uvećana činjenicom da sam baš u to vrijeme radio ciklus radova inspiriran Florom u kojima se glava i obline tijela paganske božice pretvaraju u imaginarnu vegetaciju raznolikog cvijeća. Kao u kakvom bujnom botaničkom vrtu rascvjetavala su mi se sjećanja na razne slike cvijeća. Sjetio sam se svog starog pastela iz osnovne škole, danas u vlasništvu moje sestre na Cetinju, male tamne slike na kojoj se iz buketa stavljenog u keramičku vazuu izdvaja samo jedan cvijet po kojemu je slika naslovljena... "Krizantema".

U mislima mi se nadalje javio onaj mali buket ljubičica mog omiljenog slikara Albrechta Durera, minuciozno naslikan akvarelnim bojama na pergamentu. Zatim su te ljupke minijaturene cvjetove renesansnog majstora smijenile monumentalne, prijeteće latice rascvalih cvjetova suvremene slikarice Georgie O Koofe...U asocijativnom nizu sjećanja na cvijeće u mislima mi se vraćalo sjećanje na Kišovu priču o umrloj prostitutki Marijeti iz priče *Posmrtna počasti*, koja je prvotno bila naslovljena *Sahrana kurve*. Urednik časopisa gdje je priča trebalo biti objavljena. (Smatrao je da naslov sadrži "p olitičku aluziju" što je bio razlog njenog neobjavlivanja. Te 1980. godine umro je J.B.Tito). Majstorski opis biljaka donešenih na prostitutkin grob daje zasićenu sliku literarne profinjene morbidnosti. "...Na Marijetin grob bejahu doneseni bokori ruža, beli i crveni, grane pinija sa svežim zaseklinama, tulipani i hrizanteme, tuberoze, nebesko plave hortenzije, dekadentne secesionističke perunike, to razbludno cveće, jacint i skupoceni crni tulipani, cveće noći, mrtvački voštani ljljani, cvet nevinosti i prvog pričešća, ljubičasti jorgovani što se osećaju na raspadanje, fukarske hortenzije i nakazne gladiole sa onom ugrađenom mistikom mača - i - ruže, i sve to u znaku trulog bogatstva, u znaku hladovitih bogataških vila, mrtvački bujne gladiole zalivene znojem starih umornih vrtlara, ružom prskalica, veštačkom kišom arteskih bunara, kako bi se zaštitilo od nepogoda bolesno bujanje tih jalovih cvetova bez ikakvog mirisa, čak ni ribljeg, uprkos toj fantastičnoj konstrukciji od zglobova nalik na klešta jastoga, uprkos voštanim naborima cvetova i lažnim pipcima prašnika i lažnim bodljama zašiljenih pupoljaka: sva ta nakazna bujnost ne bejaše u stanju da iscedi iz sebe ni jedan jedini atom miomirisa, ni ko-

lika jedna divlja poljska ljubičica. Kruna tog biljnog vatrometa boja bejahu grane magnolija orobljenih u Botaničkoj bašti, bujne grane kožnatih listova, sa po jednim golemim belim cvetom pri vrhu, nalik na svilene mašne u kosama onih "devojaka iz dobrih kuća..."

Kako se cvjetovi otvaraju prema suncu tako se u mom sjećanju otvaraju srodni opisi bilja koji su moju slabost prema florealnim motivima učinili još intenzivnijom. Tako mi je tog proljetnog popodneva idući od Hotela Palace prema mom ateljeu na Šalati u sjećanju oživio onaj opis lijepe Rene iz Zoline *Kaljuže* (La curee). Sjeme malog buketa ljubičica iz zagrebačkog tramvaja zametnulo se i razvilo u sjećanju, još jedan opis, lijep i bizaran, mirišljav i senzualan... "Preko prve suknje od tila, ukrašene pozadi mnoštvom volana, nosila je tuniku od nježnozelenog satena oivičenu visokom engleskom čipkom, zadignutu i pričvršćenu buketima ljubičica... dekoltirana sve do početka grudi, golih ruku, sa strukovima ljubičica na ramenima, mlada žena kao da je izlazila sasvim naga iz ovog omota od tila i satena..."

Kao u nekom literarnom perivoju zanešen u mislima imaginarnim biljem, javila mi se usporedba slike onog monumentalnog mrtvačkog cvjetnog dekora s pokopa Kišove "lučke kurve" Marijete i slika Zoline tragične "perverzne Parižanke" Rene. U onom "zimskom vrtu" u kojem je "kipjela vrela bujnost tropskih krajeva, ...ciklantsi, dižući svoje zelene perjanice, opasivali su vodoskok veličanstvenim opasačem koji je ličio na okrnjenu glavu nekog kiklopskog stupa. S obje strane, velike su tornelije uzdizale iznad bazena svoje čudno žbunje, svoje suhe grane, ogoljene i uvijene kao bolesne zmije, spuštajući svoje viseće korijene, slično ribarskim mrežama obješenim na svježem vazduhu... jedan pandanus sa Jave širio je svoju kitu zelenkastog lišća izbrazdanog bijelim prugama, tankim kao mačevi, a bodljikavim i zupčastim kao malajski bodež... erulije su puštale da im se vuče njihovo okruglo lišće, njihovo leprozno lišće, plivajući pljoštimice nalik na leđa odvratnih žaba krastača... abesinske euforbije, te bodljikave svijeće, nakazne, pune sramnih kvrga koje luče otrov...stanhoepa, sa blijedim i šarenim cvjetovima koji ispuštaju nadaleko kao gorko grlo bolesnika, opor i jak zadah...orhideje slične nemoćnim udovima...široki, žarko crveni cvjetovi hibiskusa neprestano se obnavljaju i žive samo nekoliko sati. Reklo bi se da su to požudna usta žena, koja se otvaraju, crvene meke i vlažne usne neke gorostasne Mesaline, koje su poljupci izgnječili i koji se neprestano ponovo rađaju sa svojim požudnim i krvavim osmijehom...

Potaknut slikama opisa Marijete i Rene sjećam se iz dječaćkih dana jedne lijepe mlade cetinjanke iz Njegoševе ulice kojoj su iz zavisti i straha, strepeći za vjernost svojih muževa, udate žene prišile epitet

"mala drolja". Govorilo se da su joj oženjeni muškarci bila "specijalnost". Jednom sam prošao namjerno sasvim blizu te lijepe mlade žene dok je sjedila na klupi u parku prelistavajući neke ilustrirane novine. Vjerojatno je čekala mušteriju. Imala je prekrizene noge. Jedna zraka svjetlosti što se probila kroz lišće drveta padala je kao svijetla mrlja na njenu bosu nogu i bijele ljetne cipele s visokom potpeticom. Dužina i elegancija oblika te potpetice stanjena prema kraju i obložena metalnim završetkom od kojeg se odbijala svjetlost, srvarala je dojam nečeg ubojitog. Srce mi je jako i ubrzano lupalo od neke čudne mješavine straha i uzbuđenja. U sjeni divljeg kestena njena se svijetla put gotovo stapala sa bjelinom haljine dubokog dekoltea. Nad rubom tog dekoltea jasno se vidjela tanka, kao rez skalpela, linija sjene njenih grudnjakom stisnutih bujnih grudi. Cvjetni dezen haljine velikih crvenih rascvalih ruža na bijeloj svilenkasto tkanini prsima je "male drolje" uvećavao sliku njihove požudne bujnosti.

Misao me zatim naglo vraća Kišu i njegovom opisu jesenje ruže kakvih sam imao u svome vrtu, u svojoj bašti, na Cetinju. "... Jedna jarko crvena ruža bukta kao sunce na zalasku. Njen miris mu na trenutak zapahne nozdrve i dečak je dodirne nosom. Ruža se namah raspada", pisao je Kiš u *Ranim jadima*. Gledao sam u vrtu to raspadanje jesenjih ruža, kada se pod daškom vjetra otpadajućim, umirućim laticama, ruže oprastaju od sebe samih.

Ova plima sjećanja potaknuta cvijećem nanijela mi je u mislima i prizor mrtve Ofelije sa one bolećivo lijepe slike engleskog preraphaelitskog slikara Johna Everetta Millaisa. U sjenovitom rukavcu neke rijeke na mirnoj vodi pluta mrtvo tijelo tragične Shakespearove junakinje. Blijedog lica, raširenih ruku s dlanovima iznad površine vode, doima se kao da Polonijeva kćer uživa blaženstvo smrti. Pluta u haljini posutoj cvijećem i natopljenoj vodom, čiji donji široki dio nalikuje velikom listu neke vodene biljke poput lopoča. Ova slika smrti i cvijeća ponovo priziva Kiša. Onog Kiša iz njegove knjige *Enciklopedija mrtvih*. Na kraju istoimene priče čudesno se prepliću i nelagodno prožimaju cvijeće i smrtna bolest. Đ. M. je počeo "da slika u času kada se u njemu pojavio prvi simptom raka. Da se, dakle, njegovo opsesivno slikanje cvjetnih motiva poklapa sa razvojem bolesti. Kada sam pokazala taj crtež doktoru Petroviću, potvrdio mi je, ne bez čuđenja, da je sarkom u utrobi moga oca izgledao upravo tako. I da je efloracija trajala bez sumnje godinama."

Gornji tekst je odlomak iz rukopisa *Labirint sjećanja* (ostali su o Ranku Marinkoviću, Dadu Đuriću i Emilu Sioranu) koji čine celinu za novu knjigu Dimitrija Popovića, slikara i pisca.

Nastavak u sledećem broju *Lameda*.

Dimitrije Popović je rođen 4. marta 1951. na Cetinju. Završio je studij na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu 1976. Za boravka u Parizu 1974. upoznaje pariškog kolekcionara gospodina Davriera, pa u sastavu njegove zbirke izlaže 1978. u Galeriji Alexander Braumüller s umjetnicima Salvadorom Dalijem, Ernstom Fuchsom, Victorom Braunerom, Dadom Đurićem, Leonorom Fini i drugima. U Pforzheimu 1982, Galerija Liberta i Universal Fine Arts iz Washingtona, organiziraju mu zajedničku izložbu grafika s Salvadorom Dalijem. Iste godine, u povodu velikog jubileja "Leonardo a Milano – 1482-1982", izlaže ciklus crteža Omaggio a Leonardo u milanskoj Palazzo Sormani. U povodu 27. međunarodnog umjetničkog festivala "Due mondi" grad Spoleto u kojemu se taj festival održava, organizira mu izložbu slika, crteža i grafika. U godini jubileja, dvije tisuće godina kršćanstva, izlaže u Rimu ciklus raspeća CORPUS MYSTICUM u Sant Andrea al Quirinale, Santa Maria del Popolo – l'Agostiniana arte sacra contemporanea i u Pantheonu. Jedan je od petnaest umjetnika, likovnih kritičara i filozofa, (M. Botta, M. Cacciari, M. Paladino i P. Portghesi), koji su pozvani da odgovore na "Pismo Pape Ivana Pavla II umjetnicima". Odgovori su objavljeni u knjizi "Umjetnici odgovaraju Papi Ivanu Pavlu II", izdavač Sri spa – Milano, 2003.

Dimitrije Popović, Judita (detalji)

Sigmund Frojd

Dostojevski i oceubistvo

U bogatoj ličnosti Dostojevskog mogli bismo razlikovati četiri fasade: pisca, neurotičara, etičara i grešnika. Kako da se snađemo u ovoj složenosti koja zbunjuje?

Kao pisac, nema sumnje, njegovo mesto nije daleko iza Šekspira. *Braća Karamazovi* su najveličanstveniji roman koji je ikada napisan, epizoda o Velikom Inkvizitoru, jedno od vrhunskih dostignuća svetske literature, teško da se može preceniti. Na žalost, analiza mora da položi oružje pred problemom pisca. Najlakše je napasti etičara u Dostojevskom. Ako ga želimo uzdići kao moralnog čoveka, sa obrazloženjem da samo onaj dostiže najviši stupanj moralnosti koji je bio najveći grešnik, onda olako prelazimo preko jednog prigovora. Moralan je onaj koji reaguje već i na iskušenje koje doživljava u samom sebi, ne prepuštajući mu se. Onaj koji naizmenično greši, a potom, kajuci se, postavlja visoke moralne zahteve, izlaže se prekoru da je sebi isuviše olakšao situaciju. On nije ostvario ono što je bitno u moralnosti: odricanje, jer je moralni način življenja praktičan interes čovečanstva. On podseća na varvare iz doba seobe naroda, koji ubijaju i zbog toga vrše pokoru, pri čemu okajavanje postaje prava tehnika koja omogućava ubistvo.

Ni Ivan Grozni se ne ponaša drukčije; upravo ovakvo poravnanje sa moralnošću je karakteristična ruska crta. Ni konačni ishod moralne borbe Dostojevskog nije slavan. Posle najžešćih borbi da izmiri nagnonske zahteve individue sa zahtevima ljudskog društva, on se spušta do potčinjavanja, najpre svetskom, a onda duhovnom autoritetu, do strahopoštovanja pred carem i hrišćanskim bogom i do uskogrudog ruskog nacionalizma, jedne pozicije do koje su dospeli i sićušni umovi sa manje muke. Ovde je slaba tačka velike ličnosti. Dostojevski je propustio da postane učitelj i oslobodilac ljudi, on se pridružio njihovim tamničarima; budućnost ljudske kulture imaće da mu zahvali na malo čemu. Verovatno će se moći pokazati da je on usled svoje neuroze bio osuđen na ovakav brodolom. S obzirom na domet njegove inteligencije i snagu njegove ljubavi prema ljudima, bio bi mu otvoren jedan drugi, apostolski životni put.

Smatrati Dostojevskog za grešnika ili zločinca izaziva žestoko opiranje, koje ne mora da bude prouzrokovano malograđanskim sudom o zločincu. Pravi motivi brzo se mogu sagledati; dve su karakteristike bitne za zločinca: bezgranična sebičnost i jaka destruktivna sklonost; zajednička im je i ujedno

preduslov za njihovo ispoljavanje bezosećajnosti, nedostatak afektivnog prihvatanja (ljudskih) objekata. Pritom se odmah sećamo da je u Dostojevskog bilo suprotno, da je u njega bila velika potreba za ljubavlju i ogromna sposobnost da voli i da su se manifestovale u pojavama preterane dobrote, koja ga je terala da voli i pomaže i tamo gde je imao razloga da mrzi i da se sveti, kao na primer u odnosu na njegovu prvu ženu i njenog ljubavnika. Tada se moramo upitati odakle uopšte potiče iskušenje da Dostojevskog ubrojimo u zločince. Odgovor: Na postojanje ovakvih naklonosti u pisca upućuje njegov izbor materijala, koji pre svega ističe nasilničke, ubilačke, sebične karaktere, dalje, izvesne činjenice iz njegovog života, kao na primer kockarska strast, možda i seksualna zloupotreba jedne nezrele devojčice (priznanje)¹.

Ta protivrečnost se razrešava kad shvatimo da je vrlo jaki destruktivni nagon Dostojevskog, koji ga je lako mogao učiniti zločincem, u njegovom životu prvenstveno bio uperen protiv sopstvene ličnosti (prema unutra, umesto prema spolja), tako da je došao do izražaja kao mazohizam i osećanje krivice. Pri svemu tome u njegovoj ličnosti preostaje još dosta sadističkih crta koje se ispoljavaju u njegovoj razdražljivosti, potrebi za mučenjem, netrpeljivosti, čak i prema voljenim osobama, kao i u načinu kako on, kao autor, postupa sa svojim čitaocima; dakle, u malim stvarima sadist prema spolja, u velikim sadist prema unutra, dakle mazohist, što znači najmekši, najdobročudniji čovek, koji je najspremniji da pritekne u pomoć.

Iz komplikovane ličnosti Dostojevskog izvukli smo tri faktora, jedan kvantitativan i dva kvalitativna: izvanredna snaga njegovog afektivnog života, perverzna nagnonska dispozicija, koja ga je morala opredeliti za sado-mazohistu ili zločinca, i umetnička obdarenost, koja se ne može analizirati. Ovakav spoj osobina mogao bi sasvim dobro da se održi i bez neuroze; postoje, naime, potpuni mazohisti koji nisu neurotični. Po odnosu snaga između nagnonskih prohteva i prepreka koje se ovima suprotstavljaju (plus raspoloživi putevi sublimacije), Dostojevski bi još uvek mogao da bude klasifikovan kao takozvani „nagnonski karakter”. Ali situacija postaje zamršena prisutnošću neuroze, koja, kao što je rečeno, pod ovim uslovima ne bi morala biti neminovna, ali koja se utoliko pre pojavljuje ukoliko su mnogobrojnije komplikacije koje *Ja* ima da savlada. Neuroza, u stvari, i jeste znak da *Ja* nije uspelo izvršiti ovakvu sintezu, da je pri ovakvom pokušaju izgubilo svoju jedinstvenost.

Čime se, dakle, u strogoj smislu reči, dokazuje neuroza? Dostojevski je samog sebe nazivao a i drugi su ga smatrali epileptičarem, na osnovu njegovih teških napada, praćenih gubitkom svesti, mišićnim grčevima i neraspoloženjem koje je sledilo napadima. Vrlo je verovatno da je ova takozvana epilepsija bila

samo simptom njegove neuroze i da bi se morala klasifikovati kao histero-epilepsija, što znači kao teška hysterija. Iz dva razloga nije moguće postići punu sigurnost: prvo, jer su anamnestički podaci o takozvanoj epilepsiji Dostojevskog nepotpuni i nepouzdan, drugo, jer mišljenja o bolesnim stanjima povezanim sa epileptoidnim napadima nisu razjašnjena.

Da pođemo od ove druge tačke. Suvišno je ovde ponavljati čitavu patologiju epilepsije, koja ne pruža ništa odlučujuće, pa ipak se može reći: još se uvek ističe, kao prividno kliničko jedinstvo, stari termin *Morbus sacer*, ta tajanstvena bolest sa svojim neočekivanim, na izgled ničim provociranim, grčevitim napadima, promenom karaktera u smislu razdražljivosti i agresivnosti i progresivnim smanjivanjem svih duhovnih moći. Ali ova slika se na svim stranama rasplinjuje u nešto neodređeno. Napadi koji nastupaju brutalno, sa ujedom za jezik i umokravanjem, zgusnuti do opasnog po život, epileptičnog statusa, koji dovodi do teških samooštećenja, mogu se ipak svesti i na kratke atisanse, na stanja vrtoglavice koja brzo prolaze, a mogu takođe biti zamenjeni kratkim stanjima u kojima bolesnik, kao pod vlašću nesvesnog, čini nešto što mu je strano. Inače na nepojmljiv način čisto telesno uslovljeni, ovi napadi mogu ipak nastati i usled nekog čisto duševnog uticaja (straha), ili da i nadalje reaguju na duševna uzbuđenja. Ma koliko bio karakterističan intelektualni pad za ogromnu većinu slučajeva, ipak je bar jedan slučaj poznat, u kome bolest nije mogla da naškodi vrhunskoj intelektualnoj moći (Helmholz). Drugi slučajevi, o kojima se ovo isto tvrdilo, nepouzdan su ili podležu istim sumnjama kao i sam slučaj Dostojevskog. Osobe koje pate od epilepsije mogu da ostave utisak otupelosti, ometenog razvoja, jer ta bolest često prati najočitiju idiotiju i najveće moždane defekte, iako ovo nije neophodan sastavni deo slike bolesti; ali ovakvi napadi, sa svim svojim varijacijama, dešavaju se i kod drugih osoba, koje su normalno duševno razvijene i koje češće ispoljavaju suviše jak, većinom nedovoljno savladan afektivni život. Nikakvo čudo što se pod ovakvim ustavima smatra nemogućnim da se uporno ostane pri jedinstvenoj kliničkoj afekciji koja se zove „epilepsija”. Ono što dolazi do izražaja u istovetnosti manifestovanih simptoma izgleda zahteva funkcionalno tumačenje, kao da je mehanizam abnormalnog nagonskog pražnjenja organski pripremljen, a ispoljava se pod sasvim različitim uslovima: kako pri smetnjama moždane delatnosti usled teškog oštećenja moždanog tkiva ili toksičnog oboljenja, tako i pri nedovoljnom vladanju duševnom ekonomijom, kad je delovanje duševne energije podložno krizama. Iza ove dvojne podele naslućuje se identičnost mehanizma na kojem se zasniva pražnjenje nagona. Nisu daleko od ovog mehanizma ni seksualna zbivanja, koja su u osnovi toksički izazvana; već su najstariji lekari nazivali koitus malom epilepsijom, prepoznali su

dakle u seksualnom aktu ublažavanje i adaptiranje epileptičnog pražnjenja nadražaja.

„Epileptična reakcija”, kako se ovo zajednički može nazvati, stavlja se u službu neuroze, čija se suština sastoji u tome da se obilje uzbuđenja, sa kojima ona psihički ne može da izađe na kraj, oslobodi telesnim putem. Epileptični napad postaje tako simptom hysterije, adaptiran i modifikovan njome, slično simptomu normalnog seksualnog pražnjenja. Potpuno je na mestu razlikovanje organske od „afektivne” epilepsije. Praktično značenje je sledeće: ko boluje od prve - organski je bolesnik, a ko boluje od druge - je neurotičar. U prvom slučaju duševni život podleže jednom stranom uticaju spolja, u drugom smetnja je izraz samog duševnog života.

Vrlo je verovatno da je epilepsija Dostojevskog ove druge vrste. To se ne može sigurno dokazati, za to bi trebalo da budemo u stanju da dovedemo u vezu prvi nastup i kasnija kolebanja u napadima sa njegovim duševnim životom, ali se o tome isuviše malo zna. Opisi samih napada ništa nam ne kažu, obaveštenja o vezi između napada i doživljaja oskudna su i često protivrečna. Najverovatnija je pretpostavka da su napadi otpočeli rano, u detinjstvu Dostojevskog, da su najpre bili obeleženi blažim simptomima i tek se posle potresnog doživljaja u osamnaestoj godini, posle ubistva oca, pojavili u epileptičnoj formi.² Dobro bi odgovaralo kada bi se potvrdilo da su ovi napadi za vreme izdržavanja kazne u Sibiru potpuno prestali, ali drugi podaci ovome protivreče.³ Nesumnjiva veza između ubistva oca u *Braći Karamazovima* i sudbine Dostojevskog oca više je nego jednom biografu pala u oči i podstaklo ih da ukažu na „izvestan moderni psihološki pravac”. Psihoanalitičko shvatanje, jer se na njega mislilo, pokušava da u ovome događaju vidi najtežu traumu, a u reakciji Dostojevskog na to da prepozna stožer njegove neuroze.

Kada se, međutim, prihvatam da ovo gledište psihoanalitički obrazložim, moram strahovati da će ono ostati nerazumljivo svima onima koji nisu upoznati sa načinom izražavanja i učenjem psihoanalize.

Mi imamo jednu sigurnu polaznu tačku. Nama je poznat smisao prvih napada Dostojevskog u njegovim mladim godinama, davno pre izbijanja „epilepsije”. Ovi napadi imali su značenje smrti, nastali su usled straha od smrti, a sastojali su se od letargičnih stanja spavanja. Još kada je bio dečak, bolest bi ovladala njime, kao iznenadna, bezrazložna seta; neko osećanje, tako je on kasnije pričao svome prijatelju Solovjevu, kao da će morati smesta da umre; i zaista usledilo bi stanje potpuno slično stvarnoj smrti... Njegov brat Andrej izneo nam je da je Fjodor već u mladosti imao običaj da pre spavanja ostavi ceduljicu u kojoj je bilo reči o njegovoj bojazni da će u toku noći zaspati u san sličan smrti i da zbog toga moli da

ga sahrane tek posle pet dana (*Dostojevski za ruletom*, Uvod, strana LX).

Mi poznajemo smisao i nameru ovakvih napada sličnih smrti. Oni znače identifikaciju sa nekim umrlim, nekom osobom koja je zaista umrla, ili koja je još u životu, a čija se smrt želi. Ova poslednja mogućnost je važnija. Napad dobija tada vrednost kažnjavanja. Nekom drugom se želela smrt, ali usled identifikacije, ja sam sam onaj drugi i ja sam mrtav. Na ovome mestu psihoanalitičko učenje tvrdi da je ovaj drugi za dečaka po pravilu otac, a napad, nazvan histeričnim, samokažnjavanje zbog želje za smrću omrznutog oca.

Oceubistvo, prema poznatom shvatanju, glavni je i najstariji zločin, kako čovečanstva tako i pojedinca.⁴ Ono je u svakom slučaju glavni izvor osećanja krivice, ne znamo da li i jedini; istraživanja još nisu mogla sigurno da utvrde psihičko poreklo krivice i potrebe za ispaštanjem. Ono, međutim, ne mora da bude jedini uzrok. Psihološka situacija je komplikovana i zahteva razjašnjenje. Odnos dečaka prema ocu je, kako mi kažemo, ambivalentan. Osim mržnje, koja bi htela da odstrani oca kao rivala, obično prema njemu postoji i nežan odnos. Oba stava udružuju se u identifikaciji sa ocem, dečak bi hteo da bude na očevom mestu, jer mu se divi, on bi hteo da bude kao on i zbog toga želi da ga ukloni. Čitav ovaj razvoj sukobljava se sa jednom moćnom preprekom. Jednog određenog momenta dečak shvata da bi pokušaj odstranjivanja oca kao rivala mogao biti od očeve strane kažnjen kastracijom. Iz kastracionog straha, dakle u interesu očuvanja svoje muškosti, dečak odstaje od želje za posedovanjem majke i uklanjanjem oca. Ukoliko ova želja ostane prisutna u nesvesnom, ona stvara osnovu za osećanje krivice. Smatramo da smo ovim opisali normalna zbivanja, normalnu sudbinu takozvanog Edipovog kompleksa; svakako ćemo još morati da dodamo jednu značajnu dopunu.

Jedna dalja komplikacija nastaje ako je u detetu jače razvijen onaj konstitucionalni faktor koji smo nazvali biseksualnost. Tada će usled kastracione pretnje njegovoj muškosti biti ojačana sklonost skretanja u pravcu ženstvenosti, stavljanja sebe mnogo više na majčinu stranu i preuzimanja njene uloge kao ljubavnog objekta kod oca. Kastracioni strah, međutim, čini i ovo rešenje nemogućim. Dolazi do uviđanja da se mora podneti i kastracija ako se od oca želi biti voljen kao žena. Tako oba impulsa, mržnja prema ocu kao i zaljubljenost u oca, podležu potiskivanju. Izvesna psihološka razlika postoji u tome što će mržnja prema ocu biti napuštena usled straha pred jednom spoljnom opasnošću (kastracije); zaljubljenost u oca, međutim, tretira se kao unutrašnja nagonska opasnost, koja se ipak u osnovi svodi na pomenutu spoljašnju opasnost.

Ono što mržnju prema ocu čini neprihvatljivom jeste strah od oca; kastracija je užasna i kao kazna i kao cena ljubavi. Prvi od oba faktora koja potiskuju mržnju prema ocu, strah od direktne kazne i kastracije, može se nazvati normalnim, dok patogeno snaženje izgleda da nastaje usled drugog faktora, straha od femininog stava. Jaka biseksualna dispozicija uslovljava ili jača na taj način neurozu. Ovakva dispozicija može se sa sigurnošću pretpostaviti kod Dostojevskog; ona se ogleda u egzistencijalno dozvoljenoj formi (latentne homoseksualnosti) i to u značenju muških prijateljstava u njegovom životu, u čudnovato nežnom držanju prema suparnicima u ljubavi i u njegovom izvanrednom razumevanju za situacije koje se jedino mogu objasniti potisnutom homoseksualnošću, kao što to pokazuju mnogi primeri u njegovim novelama.

Žalim, ali ne mogu tu ništa učiniti, ako se ova izlaganja o stavovima mržnje i ljubavi prema ocu i njihovi preobražaji pod uticajem kastracione pretnje čitaocu, koji ne poznaje psihoanalizu, učine neukusnim i neverovatnim. Očekivao bih, štaviše, kao sigurno, da će upravo kastracioni kompleks naići na opšte odbijanje. Ali mogu samo da potvrdim da psihoanalitičko iskustvo upravo ove odnose stavlja izvan svake sumnje i dopušta nam da u njima nađemo ključ za svaku neurozu. Ovaj ključ moramo dakle oprobati i kod takozvane epilepsije našeg pisca. Ali stvari koje vladaju našim nesvesnim životom toliko su tuđe našoj svesti. Ovim što je do sada saopšteno nisu iscrpene sve posledice potiskivanja mržnje prema ocu u Edipovom kompleksu. Ovome se pridružuje, kao novo, da identifikacija sa ocem ipak na kraju iznudi sebi u našem *Ja* trajno mesto. Nju *Ja* prima u sebe, ali se u njemu postavlja kao naročita instanca nasuprot ostalom sadržaju *Ja*. Mi je tada nazivamo *Nad-ja* i pripisujemo joj, kao nasledniku roditeljskog uticaja, najvažnije funkcije.

Ako je otac bio strog, brutalan, svirep, onda *Nad-ja* preuzima ova svojstva od njega i u njegovim odnosima prema *Ja* uspostavlja se ponovo pasivnost, koja je upravo trebalo da bude potisnuta. *Nad-ja* je postalo sadističko, *Ja* postaje mazohističko, što znači, u osnovi ženski pasivno. U *Ja* nastaje velika potreba za samokažnjavanjem, koja se delom izražava kao predavanje sudbini, a delom nalazi zadovoljenje u surovom postupanju *Nad-ja* (svest o krivici). Svaka kazna je u osnovi kastracija i kao takva sprovođenje starog, pasivnog stava prema ocu. Konačno je i sudbina samo jedna kasnija projekcija oca.

Normalna zbivanja pri formiranju savesti biće da su slična ovim ovde prikazanim abnormalnim. Još nismo uspeli da izvršimo razgraničenje između njih. Očigledno je da se ovde najveći udeo u ishodu pasivne komponente pripisuje potisnutoj ženstvenosti. Osim toga mora da je značajan sprovedan faktor, to da

li je otac, koji u svakom slučaju zadaje strah, i u stvarnosti bio naročito brutalan. U slučaju Dostojevskog je tako bilo i činjenicu njegovog izvanrednog osećanja krivice, kao i njegovog mazohističkog načina života, pripisaćemo naročito jakoj femininoj komponenti. Tako formula za Dostojevskog glasi: neobično snažno biseksualno disponirana osoba, koja s naročitim intenzitetom može da se brani od zavisnosti od veoma strogog oca. Ovakav karakter biseksualnosti nadovezujemo na ranije sagledane komponente njegovog bića. Rani simptom „napada umiranja” može se dakle razumeti kao jedno, od strane *Nad-ja* dopušteno kažnjavanje putem identifikovanja *Ja* sa ocem. Ti si hteo da ubiješ oca da bi sam postao otac. Sada si ti otac, ali mrtvi otac; to je običan mehanizam histeričnih simptoma. A uz to: sada tebe ubija otac. Za *Ja* je simptom umiranja zadovoljenje muške želje u fantaziji i u isto vreme mazohističko zadovoljenje; za *Nad-ja* zadovoljenje putem kažnjavanja, dakle sadističko zadovoljenje. I *Ja* i *Nad-ja* i dalje igraju ulogu oca. U celini se odnos između ličnosti i očevog objekta, uz održavanje njegovog sadržaja, preobrazio u odnos između *Ja* i *Nad-ja*, to je nova inscenacija na jednoj drugoj pozornici. Ovakve infantilne reakcije, proizašle iz Edipovog kompleksa, mogu da se ugase ako im realnost ne pruža nikakvu dalju hranu. Ali karakter oca ostaje isti, ne, on se pogoršava sa godinama, pa se tako i mržnja Dostojevskog prema ocu održava, kao i želja za smrću tog zlog oca. Opasnost nastaje kada realnost ispuní ovakve potisnute želje. Fantazija je postala realnost, sva sredstva odbrane se sad pojačavaju. Napadi Dostojevskog dobijaju sada epileptičan karakter, oni zacelo još uvek označavaju identifikaciju sa ocem u vidu kazne, postali su međutim strašni, kao i užasna smrt samog oca. Kakav su dalji sadržaj, posebno seksualni, ovi napadi još dobili, ne može se saznati.

Jedno je čudno: u auri napada doživljava se jedan momenat najvišeg blaženstva, koji je verovatno fiksirao trijumf i oslobođenje na vest o smrti; a posle koga odmah sleduje utoliko surovija kazna. Ovakvo smenjivanje trijumfa i žalosti, praznične radosti i tuge, odgonetnuli smo kod braće u prahordi, koja su ubila oca, a nalazimo to ponovljeno u ceremoniji totemske gozbe. Ako je tačno da Dostojevski u Sibiru nije imao napade, onda to samo potvrđuje da su mu napadi bili njegovo samokažnjavanje. Oni mu više nisu bili potrebni kada je bio drukčije kažnjen. Ali to se ne može dokazati. Pre se može, time što je kazna potrebna za duševnu ekonomiku Dostojevskog, objasniti to što je nesalomljen prošao kroz godine bede i poniženja. Osuda Dostojevskog kao političkog krivca bila je nepravedna, on je morao toga biti svestan; ipak je prihvatio nezasluženu kaznu od baćuške cara, kao zamenu za kaznu koju je zaslužio njegov greh protiv stvarnog oca. Umesto samokažnjavanja, dopustio je da bude kažnjen od očevog za-

menika. Ovde se može nazreti jedan deo psihološkog opravdanja za kazne izrečene od strane društva. Istina je da velika grupa zločinaca priželjkuje kazne. Njihovo *Nad-ja* zahteva kaznu, time je oslobođeno potrebe da je samo dosudi.

Ko poznaje komplikovani preobražaj značenja histeričnih simptoma razumeće da ovde ne pokušavam objasniti smisao Dostojevskovih napada uopšte, nego samo taj njihov početak.⁵ Dovoljno je što se srne smatrati da je njihov prvobitni smisao ostao nepromenjen iza svih kasnijih naslaga. Sme se reći da se Dostojevski nije nikada oslobodio tereta sa vesti zbog namere oceubistva. Taj teret je odredio i njegovo držanje prema drugim dvema oblastima u kojima je odnos prema ocu presudan, i to prema državnom autoritetu i veri u boga. U prvoj oblasti, on je dospao do potpune potčinjenosti baćuški caru, koji je jednom s njime u stvarnosti izveo komediju ubijanja, a nju mu je njegov napad tako često ponavljao. Kajanje je ovde preovladalo. U religioznoj oblasti preostalo mu je više slobode; prema verovatno tačnim izveštajima, navodno se do poslednjeg trenutka svoga života kolebao između verovanja i ateizma. Njegov veliki intelekt onemogućavao mu je da previdi bilo koju misaonu teškoću do koje dovodi verovanje. Ponavljajući individualno jedan opšteistorijski razvoj, nadao se da će u Hristu kao idealu pronaći izlaz i oslobođenje od krivice, a na osnovu sopstvenih patnji moći da polaže pravo na ulogu Hrista. To što u celini nije mogao da postigne slobodu i što je postao reakcionar dolazi otuda što je opšteljudska krivica sina, na kojoj se gradi religiozno osećanje, dostigla u njega natprosečnu jačinu, koju čak ni njegova velika inteligencija nije mogla da savlada. Mi se ovde izlažemo prekoru da napuštamo nepristrasnost analize i da podvrgavamo Dostojevskog ocenjivanju kakvo je opravdano samo sa pristrasnog stanovišta izvesnog pogleda na svet. Neki konzervativac stavio bi se na stranu Velikog Inkvizitora i drukčije sudio o Dostojevskom. Taj prekor je opravdan, a da bi se on ublažio, može se samo reći da je opredeljivanje Dostojevskog bilo uslovljeno inhibicijama u mišljenju usled njegove neuroze.

Teško bi se moglo smatrati slučajem što tri epohalna dela literature svih vremena obrađuju istu temu, i to oceubistvo: *Kralj Edip* Sofoklov, *Hamlet* Šekspirov i *Braća Karamazovi* Dostojevskog. U sva tri dela izložen je i motiv za ovakav čin, seksualno rivalstvo zbog žene. Najiskrenije je začelo prikazivanje u drami koja se vezuje za grčki mit. Ovde je delo izvršio još junak lično. Ali poetska obrada nije mogućna bez ublažavanja i prikriivanja. Golo priznanje namere da se ubije otac, kao što to mi postižemo u analizi, bilo bi, čini se, nepodnošljivo bez analitičke pripreme. U grčkoj drami neizostavno ublažavanje, uz održavanje tačnog stanja stvari, postignuto je na maj-

storski način time što je herojev nesvesni motiv, kao neka njemu tuđa prinuda sudbine, projiciran u realno. Heroj izvršava delo bez svesne namere, prividno bez ženinog uticaja; i o ovoj povezanosti ipak se vodi računa time što on može da zadobije kraljicu-majku tek pošto je ponovio delo na nemani koja simboliše oca. Kad je njegova krivica otkrivena, on ne pokušava da je sa sebe skine pozivajući se na pomoćnu konstrukciju sudbinske prinude, već je priznaje i kažnjava kao neku svesnu, potpunu krivicu; kada se o tome razmisli, to može da izgleda nepravedno, ali je psihološki potpuno ispravno. Prikazivanje u engleskoj drami je indirektnije, heroj nije sam počinio delo, već neko drugi, za koga ono nema značenje ocebistva. Usled toga sablažnjivi motiv seksualnog rivalstva zbog žene ne mora biti prikriven. I herojev Edipov kompleks sagledamo u odbijenoj svetlosti time što na njemu vidimo dejstvo akta koji je drugi počinio. On bi morao da osveti delo, međutim, oseća se na čudnovat način nesposobnim za to. Znamo, njega paralise osećanje krivice; na način sasvim saobrazan neurotičnim zbivanjima, osećanje krivice je pomereno na opažanje sopstvene nedoraslosti za izvršenje ovog zadatka. Ima znakova da heroj ovu krivicu doživljava kao neku nadindividualnu. On ne prezire druge manje nego samog sebe. „Postupaj sa svakim prema njegovim zaslugama, pa ko će izbeći šibe.“ U ovom pravcu roman Rusa ide za korak dalje. I ovde je neko drugi počinio ubistvo, ali neko ko prema ubijenom stoji u istom sinovskom odnosu kao i heroj Dimitrije, neko ko motiv seksualnog rivalstva otvoreno priznaje; drugi jedan brat, kome Dostojevski, što je vredno zapažanja, natovaruje svoju sopstvenu bolest, tobožnju epilepsiju, kao da je hteo da prižna: epileptičar, neurotičar u meni je ocebica. I na to sledi, u pledoajeu pred sudom, čuveno podsmevanje na račun psihologije, koja je navodno batina sa dva kraja. Izvanredan plašt, koji treba samo da se okrene, da bi se pronašao najdublji smisao shvatanja Dostojevskog. Ne zaslužuje psihologija podsmech, već sudski istražni postupak. Sasvim je svejedno ko je delo uistinu počinio, za psihologiju je samo važno ko ga je želeo i hteo u svojim osećanjima i kome je ono, kada se odigralo, bilo dobrodošlo, i zbog toga su sva braća, izuzimajući kontrastnu Aljošinu figuru, podjednako kriva: nagon-ski rasmusnik, skeptični cinik i epileptični zločinac. U *Braći Karamazovima* nalazi se jedna, za Dostojevskog, krajnje karakteristična scena. Starac je u razgovoru sa Dimitrijem video da ovaj nosi u sebi spremnost da ubije oca i pada pred njime ničice. Ovo ne može biti izraz divljenja, već mora značiti da sveti čovek odbija iskušenje da prezre ubicu ili da ga se gnuša i zbog toga se pred njime ponizuje. Simpatija Dostojevskog za zločinca zaista ne poznaje granice, ona daleko prevazilazi sažaljenje na koje nesrećnik ima pravo, njegova simpatija podseća na svetu zebnju, sa kojom su se u starini odnosili prema epileptičaru i

duševno poremećenom. Zločinac je za njega skoro kao iskupitelj, koji je uzeo na sebe krivicu koja bi inače pala na druge. Ubistvo više nije potrebno, pošto je on već ubio, ali zbog ovoga mu čovek mora biti zahvalan, inače bi morao sam da ubija. To nije samo dobrodušno sažaljenje, već identifikacija na osnovu istih ubilačkih impulsa, u stvari neznatno pomenen narcizam. Time se ne osporava etička vrednost ove dobrote. Možda je ovo uopšte mehanizam dobro-namernog saosećanja sa drugim ljudima, koji se naročito lako može prozreti u ekstremnom slučaju pisca, koji je obuzet svešću o krivici. Nema sumnje da je kod Dostojevskog ova simpatija identifikovanja presudno uticala na izbor teme. Ali on je najpre opisivao obične zločince iz sebičnosti, političke i religiozne, da bi se tek pred kraj svoga života vratio na prazločinca, ocebicu i kroz njega izrazio svoje poetsko priznanje.

Objavljivanje njegove zaostavštine i dnevnika njegove žene oštro osvetljava jednu epizodu u njegovom životu, period kada je Dostojevski bio u Nemačkoj opsednut kockarskom strašću (*Dostojevski za ruletom*). Očigledan napad patološke strasti, koji niko nije mogao drugačije da oceni. Bilo je i dosta racionalizacije u pogledu ovog čudnovatog i nedostojnog ponašanja. Osećanje krivice stvorilo je sebi, kao što to često biva kod neurotičara, opipljivog zastupnika u teretu dugova i Dostojevski je mogao tvrditi da dobitkom u igri želi da stekne mogućnost povratka u Rusiju, a da pri tom ne bude uhapšen od svojih poverilaca. Ali ovo je bio samo izgovor i Dostojevski je bio dovoljno oštrouman da to uvidi, a i dovoljno pošten da to prizna. On je znao da je glavna stvar sama igra, „e jeu pour le jeu.“⁶ Sve pojedinosti njegovog nagonski bezumnog ponašanja ovo dokazuju, i još nešto drugo. On se nije smirivao dok ne bi sve izgubio. Igra mu je takođe bila put za samokažnjavanje. On bi bezbroj puta davao reč ili časnu reč svojoj mladoj ženi da neće više igrati, ili da neće toga dana više igrati, i prekršio bi je, kao što ona kaže. skoro uvek. Kada bi gubitkom doveo sebe i nju u krajnju bedu, izvlačio bi iz toga drugo patološko zadovoljenje. Mogao je pred njom sam sebe da grdi, ponižava, da je tera da ga prezire, da je sažaljeva što se udala za njega, starog grešnika, a posle ovog rasteryćenja savesti igra se idućeg dana nastavlja. I mlada žena se navikla na taj ciklus, jer je primetila da ono od čega se u stvarnosti jedino moglo da očekuje spasenje, literarna produkcija, nikada nije išla bolje nego pošto bi sve izgubili i založili poslednji imetak. Ona, naravno, nije shvatila međusobnu vezu. Kada je njegovo osećanje krivice bilo zadovoljeno kažnjavanjem koje je on sam sebi dosudio, popuštala bi prepreka za rad, tada bi dopuštao sebi da načini nekoliko koraka prema uspehu.⁷

Koji je deo davno zatrpanog detinjstva sebi iznudio

ponavljanje u opsesiji igranja, nije teško odgonetnuti, uz pomoć novele jednog mlađeg pisca. Stefan Cvajg, koji je, uostalom, Dostojevskom sam posvetio jednu studiju (*Tri velikana*), priča u svojoj zbirci triju novela *Pometnja osećanja*, istoriju koju je nazvao: „Dvadeset i četiri časa u životu jedne žene”.

Malo remek-delo hoće navodno samo da pokaže kakvo je neodgovorno biće žena, u kakva sve, za nju sam u iznenađujuća prekoračenja može da je uvuče neočekivan životni utisak. Kada se novela podvrgne analitičkom tumačenju, a jedno ovakvo tumačenje se toliko nameće da se ono ne može odbiti, ona onda kazuje mnogo više, predstavlja, bez takve izvinjavajuće tendencije, nešto sasvim drugo, nešto opšte-ljudsko, ili tačnije opštemuško. Karakteristično je za prirodu umetničkog stvaranja da je na moje pitanje pisac, sa kojim sam u prijateljstvu, mogao zajemčiti da je saopšteno tumačenje potpuno strano njegovom znanju i nameri, iako su u pričanje upleteni neki detalji koji izgledaju upravo proračunati da ukažu na taj tajni trag. U Cvajgovoju noveli jedna otmena, starija dama priča piscu doživljaj koji joj se desio pre više od dvadeset godina. Rano obudovela majka dva sina, koji više nisu imali potrebe za njom, koja se odrekla svakog očekivanja u životu, dospela je u svojoj četrdeset i drugoj godini, tokom jednog od svojih besciljnih putovanja, u kockarnicu Kasina u Monaku, u kojoj je uskoro, među svim čudnovatim utiscima mesta, bila fascinirana pogledom na dve ruke, koje su izgledale da odaju sa potresnom iskrenošću i jačinom, sva osećanja nesrećnog igrača. Ove ruke pripadale su jednom lepom mladiću — pisac mu pridaje, kao nenamemo, starost prvog sina dame koja ga posmatra. Pošto je sve izgubio, mladić napušta salu u krajnjem očajanju, verovatno sa namerom da u parku okonča svoj beznadežni život. Neka neobjašnjiva simpatija je nagoni da pođe za njim i preduzme sve pokušaje da ga spase. On je smatra za jednu od onih brojnih nametljivih žena na tome mestu i hoće da je se otrese, ali ona ostaje uz njega i nekako je sasvim prirodno primorana da podeli sa njime njegov smeštaj u hotelu i konačno i njegov krevet. Posle ove improvizovane ljubavne noći, zatraži i dobije od prividno umirenog mladića svečano uveravanje da više nikada neće igrati, snabde ga novcem za povratak kući i obeća da će se naći s njim na stanici pred polazak voza. Tada se, međutim, u njoj probudi velika nežnost za njega, ona hoće sve da žrtvuje da bi ga zadržala, odluči da s njim putuje, umesto da se s njim oprosti. Oprečne slučajnosti zadržavaju je tako da zakasni na voz; u čežnji za iščezlim, ona ponova potraži kockarnicu i užasnuta nalazi tamo ponovo ruke koje su najpre probudile njene simpatije: zaboravivši svoje obećanje, on se vratio igri. Ona ga podseti na njegovo obećanje, ali on, opsednut strašću, izgrdi je što mu kvari igru, tera je i baca joj novac sa kojim je htela da ga otkupi.

Duboko osramoćena, ona mora da beži i kasnije dozna da ga nije uspela sačuvati od samoubistva.

Ova sjajno ispričana, besprekorno motivisana priča sposobna je začelo da opstane takva kakva je i da snažno utiče na čitaoca. Analiza međutim pokazuje da njena zamisao počiva na praosnovi maštanja o jednoj želji iz pubertetskog doba, maštanja kojeg se neke osobe mogu čak svesno da sete. Fantazija glasi: majka bi mogla sama da uvede mladića u seksualni život da bi ga spasla od štetnosti koje se pribojava. Tako česte pesničke tvorevine o iskupljenju su istog porekla. „Porok” onanije zamenjen je kockarskom strašću, naglašavanje strasne delatnosti ruku upravo ukazuje na takav zaključak. Zaista je bes igranja ekvivalent za nekadašnju prinudu onanije; nikakvom drugom reči nego „igranjem” označava se u dečjoj sobi baratanje rukama oko genitalija. Neodoljivost iskušenja, svete, a ipak nikad neodržavane namere da se to više nikad ne čini, omamljujuće zadovoljstvo i nečista savest da samog sebe upropašćujemo — ostaju nepromenjeni pri zameni. Cvajgovu novelu priča, doduše, majka, ne sin. Sinu mora da laska pomisao: kada bi majka znala u kakve me opasnosti dovodi onanija, zacelo bi me spasla njih, dopuštajući mi sve nežnosti na njenom sopstvenom telu. Izjednačavanje majke sa prostitutkom, koje mladić vrši u Cvajgovoju noveli, spada u sklop ove iste fantazije. Ona čini od nedostižnog lako dostupno; nečista savest koja prati ovakvu fantaziju uslovljava loš ishod ovog dela. Interesantno je, takođe, kako fasada koju je pisac dao noveli teži da sakrije njen analitički smisao. Jer vrlo je sporno da se ljubavni život žene nalazi pod vlašću iznenadnih i zagonetnih impulsa. Analiza, naprotiv, otkriva dovoljnu motivisanost za iznenađujuće ponašanje žene, koja dotle nije pomišljala na ljubav. Verna uspomeni na svoga izgubljenog supruga, ona se nauružala protiv svih njoj sličnih zahteva, ali — u tome ima pravo sinovljeva fantazija — kao majka, ona nije umakla jednom njoj potpuno nesvesnom, prenošenju ljubavi na sina i na ovom nezaštićenom mestu sudbina može da je zgrabi. Ako kockarska strast, sa svojim bezuspešnim borbama odvikavanja i svojim mogućnostima za samokažnjavanje, predstavlja ponavljanje prinude onanije, onda se nećemo čuditi što ona u životu Dostojevskog zauzima tako veliko mesto. Mi ne nalazimo nijedan slučaj teške neuroze u kome autoerotsko zadovoljavanje u detinjstvu i pubertetu nije odigralo svoju ulogu, a veze između napora da se ono potisne i straha od oca su isuviše poznate da bi ih trebalo ponavljati.⁸

¹ Vidi diskusiju o ovome u „Nepoznati Dostojevski” 1926. — Stefan Cvajg: On ne zastaje pred ogradama građanskog morala i niko ne zna tačno da kaže do koje mere je u svome životu prekoračio zakonske granice, koliko je od zločinačkih instinkata njegovih junaka on sam priveo u delo („Tri

velikana”, 1920). O prisnoj vezi među likovima Dostojevskog i njegovim sopstvenim doživljajima vidi izlaganja Rene Filep-Miler (René Fiilop-Miller) u uvodnom odeljku „Dostojevski za ruletom”, 1925, koja se nadovezuju na Nikolaja Strahova.

² Poredi članak „Sveta bolest Dostojevskog” od Rene Filep-Milera u „Znanje i život”, 1924, sveska 19/20. Naročito interesovanje izaziva saopštenje da se u piščevom detinjstvu desilo „nešto strašno, nezaboravno i mučno”, čemu treba pripisati prve predznake njegove bolesti (Suvorin u jednom članku u „Novoje vremja” iz 1881, po citatu u uvodu „Dostojevski za ruletom” s. XLV). Dalje Orest Miler (O. Miller) u „Autobiografskim zapisima Dostojevskog”: „O bolesti Fjodora Mihajloviča postoji, doduše, još jedna značajna izjava, koja se odnosi na njegovu ranu mladost i koja dovodi u vezu bolest sa jednim tragičnim slučajem u porodičnom životu roditelja Dostojevskog. Ali mada mi je ovu izjavu usmeno saopštio čovek koji je bio blizak Fjodoru Mihajloviču, ja se, kako nisam dobio ni sa koje strane potvrdu ove vesti, ne mogu odlučiti da pomenuti podatak ovde ponovim opširno i tačno” (strana 140). Biografija i istraživanje neuroza ne mogu biti zahvalni za ovu diskreciju.

³ Većina podataka, među njima obaveštenje samog Dostojevskog, naprotiv tvrde da je bolest tek za vreme kaznenih godina u Sibiru dobila svoj definitivni, epileptični karakter. Na žalost, ima razloga da se posumnja u autobiografska saopštenja neurotičara. Iskustvo pokazuje da njihovo sećanje vrši falsifikovanja, koja imaju za cilj da raskinu neki neprijatan kauzalni odnos. Ipak se čini dokazanim da je boravak u sibirskoj tamnici znatno izmenio i stanje bolesti Dostojevskog. Poredi uz ovo: „Sveta bolest Dostojevskog” (strana 1186)

⁴ Vidi od autora „Totem i tabu” (Sabrana dela, sveska IX).

⁵ Vidi „Totem i tabu”: Najbolje-objašnjenje o smislu i sadržaju svojih napada pruža sam Dostojevski kada saopštava svome prijatelju Strahovu da razlog njegovoj razdražljivosti i depresiji posle nekog epileptičnog napada leži u tome što on samom sebi izgleda kao zločinac i što ne može da se oslobodi osećanja da je natovario na sebe neku nepoznatu krivicu, da je počinio neko veliko nedelo, koje ga pritiska („Sveta bolest Dostojevskog”, strana 1188). U ovakvim optu žbama psihoanaliza uočava delimično shvatanje „psihičke realnosti” i trudi se da svest upozna sa nepoznatom krivicom.

⁶ „Glavna stvar je sama igra”, piše on u jednom od svojih pisama. „Zaklinjem vam se, ne radi se pri tome o pohlepi za novcem, iako mi je on nadasve potreban.”

⁷ Uvek je tako dugo ostajao za igračkim stolom, dok ne bi sve izgubio, dok ne bi stajao tu potpuno uništen. Samo kada se nesreća potpuno ispunjavala, uklonio bi se konačno demon sa njegove duše, prepuštajući mesto stvaralačkom geniju. (Rene Filep-Miler, „Dostojevski za ruletom”, strana 8v).

⁸ Većina ovde iznetih gledišta sadržana je u izvrsnoj raspravi Johana Nojfelda (Johan Neufeld), „Dostojevski, skica za njegovu psihoanalizu”, koja se pojavila 1923. godine.

Iz kulture i umetnosti, preveo: V. Jerotić, Matica srpska, Novi Sad 1979. Filozofski magazin

Gabi Abramac

Židovi i Američki građanski rat

Američki građanski rat otvorio je novi prostor američkim Židovima te ubrzao asimilaciju i prihvatanje američko društvo. Kada je američki Kongres godine 1861. objavio rat, istodobno je donio i zakon kojim je dozvolio kapelane „bilo koje kršćanske vjeroispovijesti” u američkoj vojsci i mornarici. Godinu dana kasnije nakon organiziranih provjeda američke židovske zajednice, Kongres je donio drugi zakonski akt kojima je i Židovima dozvolio da služe kao kapelani. Tada je, po prvi put, Kongres priznao židovstvo kao jednu od američkih vjera.

Iako je Građanski rat otvorio Židovima do tada nezamislive mogućnosti i ubrzao amerikanizaciju, ovo razdoblje nikada nije bilo posebno zabilježeno u židovskoj povijesti. U proljeće 2013. godine Yeshiva University muzej i Centar za židovsku povijest u New Yorku postavili su putujuću izložbu na temu američkog židovstva u građanskom ratu.

Godine 1860. u Sjedinjenim Američkim Državama živjelo je otprilike 150.000 Židova, od čega je jedna petina živjela u južnim državama. New Orleans je bio sedmi najveći židovski grad u Americi. U Charlestonu su postojale tri kongregacije, među kojima su „Izraeliti zauzimali najistaknutija mjesta”. Židovi u Savani organizirali su *K.K. Mikve Israel 1735.* godine. Židovske zajednice postojale su u Richmondu i Petersburgu, Virdžiniji, Atlanti, Maconu, u Columbusu (u državi Georgia), u Memphisu i Nashvillu (u državi Tennessee), u Galvestonu i Houstonu (u državi Texas) i u mnogim malim gradovima diljem Juga.

Židovi Juga prihvatili su običaje i institucije Juga, uključivši i ropstvo. Oscar Strauss[1] je jednom prilikom izjavio: „Kao dječak koji je odrastao na Jugu, nisam nikada preispitivao je li ropstvo ispravno ili nije. Njegovo postojanje smatrao sam zadanom činjenicom kao i većinu drugih običaja ili zakona.”

Židovi Juga također su bili pristaše konfederacije. Židovi Juga su podržavali ropstvo. Pojedini rabini i na Sjeveru i na Jugu tvrdili su da *Tora* dozvoljava ropstvo. Rabin Morris J. Raphall iz New Yorka kritizirao je abolicioniste i branio ropstvo. Solomon Cohen[2] napisao je u pismu svojoj teti Rebeci Gratz: „Bog je svojem odabranom narodu dao zakone kako upravljati svojim robovima, no nije im dao zapovijed da ukinu ropstvo.” Većina Židova na Jugu bili su trgovci i obrtnici. Oni Židovi koji su imali robove koristili su ih kao domaću poslugu, kao rad-

nike u svojim zanatskim radnjama ili su ih iznajmljivali.

Budući da su Židovi prihvatili institucije južnih država, građani Juga su prihvatili Židove. Temeljni ustav države Karoline je 1699. godine jamčio slobodu svim vjerskim skupinama. Osim toga, Južnjaci su poštivali židovsko poznavanje "Starog zavjeta".

Antisemitizam je bio prisutan na Jugu kao i drugdje. Židovi su se sukobili s kršćanskom većinom zbog toga što su trgovali nedjeljom.

U travnju 1862. godine list *Jewish Messenger*, koji je izlazio u New Yorku, pozvao je američko židovstvo da kao jedan stanu za Uniju i ustav. Židovi Shreveporta odgovorili su da oni stoje uz južnu Konfederaciju svojim životima, slobodom i svime do čega im je stalo.

Građanski rat duboko je podijelio židovsku zajednicu. Otprilike 10.000 židovskih vojnika borilo se na strani Unije, a 7.000 za Konfederaciju.

General Grant donosi odluku o izgonu Židova

Dana 17. prosinca 1862. godine, kada je građanski rat ušao u svoju drugu zimu, General Ulysses S. Grant izdao je najpoznatiju službenu protužidovsku naredbu u američkoj povijesti – naredio je izgon Židova s područja pod njegovom vojnom upravom koja je obuhvaćala države Tennessee, Mississippi i Kentucky. Ova odredba poznata kao *General Order No.11*, krivila je "Židove kao klasu" za nezakonito trgovanje pamukom. Odredba je Židovima dala dvadeset i četiri sata za odlazak.

Manje od 72 sata nakon što je odredba izdana, 3.500 konfederativnih snaga koje je predvodio vrhovni general Earl Van Dorn potukle su Grantove snage u Holy Springsu u Massachusettsu što je usporilo prijenos Grantove poruke do vrhovnog stožera i spasilo mnoge Židove.

Odredba je stigla u Paduach, u Kentuckyju, jedanaest dana nakon izdavanja. Židovi su dobili dokument koji im je nalagao da napuste grad Paduach u roku od 24 sata. Jedan Židov, Cesar Kaskel, poslao je telegram predsjedniku Abrahamu Lincolnu tražeći pomoć za Židove. Budući da nije bio siguran hoće li Lincoln primiti telegram, zaputio se u Washington, šireći vijesti o generalovoj odredbi na sve strane. Kaskel je s delegacijom stigao u Washington 3. siječnja 1863. godine i uspio dogovoriti sastanak s Lincolnom koji je opozvao generalovu odredbu.

Grant je 1868. izabran za američkog predsjednika.

Sukobom razdvojene židovske obitelji

Građanski rat razdvojio je mnoge obitelji. Poznat je slučaj obitelji Jonas. Četiri sina borila su se na strani

Juga, jedan na strani Sjevera, a jedan za obje strane. Tri kćeri obitelji Jonas našle su se također na različitim stranama. Jedna se udala i živjela na Jugu, druge dvije su ostale s roditeljima u Illinoisu.

Roditelji Abrahama i Louise Jonas su bili vrlo pobožni. Abraham Jonas, trgovac i pravnik, bio je politički aktivan i bio zastupnik u skupštini države Illinois i Kentucky, te blizak prijatelj Abrahama Lincolna.

Kada je počeo rat članovi obitelji Jonas podržavali su Sjever ili Jug, ovisno o tome gdje su živjeli. U dobi od sedamnaest godina, Edward Jonas, najmlađi sin, prijavio se u vojsku u Illinoisu. Smatra se da se na bojnopolju našao dva puta nasuprot svoje braće koja su se borila za Konfederaciju. Godine 1862. za vrijeme bitke za Shiloh, Edward je zarobljen i odveden u zatvor u Georgiji od strane vlastitog brata Juliana. U svibnju 1864. godine, poručnik Edward Jonas borio se u Tennesseeju protiv trojice svoje braće.

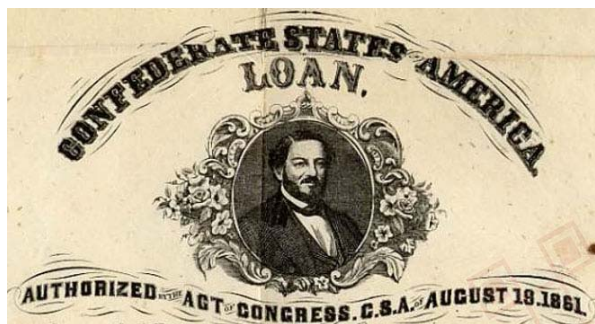

Edward Jonas, vojnik Unije i Charles H. Jonas, vojnik Konfederacije

Iako su bili na različitim stranama, obitelj Jonas uspijevala je komunicirati preko neprijateljskih crta. Nakon rata, Louisa Jonas i njezina djeca su se preselili na Jug. Nekoliko njih je postalo poznato. Benjamin Franklin Jonas je ostao treći Židov izabran u američki senat, a Samuel Alroy Jonas postao je urednik novina u Missisippiju i konfederacijski narodni junak kada je napisao pjesmu *Lines on the Back of a Confederate Note*, u kojoj oplakuje pad Juga. Većina djece obitelji Jonas udaljile su se od judaizma. Jedna od kćeri se udala za episkopalnog svećenika 1869. godine. Julian joj je tom prilikom napisao pismo izrazivši iznenađenje, pridodavši: "Ništa me ne bi učinilo sretnijim nego mogućnost da svi opet budemo skupa barem na

jedan dan.” Obitelj razjedinjena ratom nikada se nije ujedinila.

Slika prikazuje certifikat kojega su izdale Konfederacijske Američke Države dana 30. travnja 1862. godine.

Ovaj povijesni dokument tiskao je B. Duncan iz Richmonda u Virdžiniji. Na njemu se nalazi ornamentalni okvir s vinjetom Jude P. Benjamina. Dokument je izdan prema zakonu od 19. kolovoza 1861. Potpisao ga je glavni blaganik Robert Tyler i izdan je samo 2621 primjerak.

Judah Philip Benjamin (1811 – 1884) rođen je na Karibima. Njegova obitelj se kasnije preselila u Karolinu. Benjamin je diplomirao pravo na Yaleu i 1852. godine izabran je u američki Senat. Imenovan je kao predstavnik Konfederacije. Bio je jedan od rijetkih sefardskih Židova na Jugu. Opisivan je kao ”mozak Konfederacije”. Bio je najbliži povjerenik Jeffersona Davisa.[3].” Godine 1865. preselio se u Veliku Britaniju i bavio se pravom.

Phoebe Yates Levy Pember – ”židovska Florence Nightingale”

Phoebe Yates Levy Pember rođena je 1823. godine u Charlestonu u Južnoj Karolini. Njezin otac je bio uspješan trgovac, a majka poznata glumica. Za vrijeme građanskog rata bila je medicinska sestra i voditelj Chimborazo vojne bolnice u Richmondu. U to vrijeme Chimborazo je bio najveća vojna bolnica na svijetu koja je skrblila za 76.000 ranjenih i bolesnih vojnika Konfederacije.

Phoebe Pember je nabavljala i raspoređivala lijekove, mijenjala zavoje, asistirala pri operacijama, te tješila bolesne i umiruće.

U bolnici Chimborazo je ostala do predaje konfederativnih snaga u travnju 1865. godine. Njezini memoari

objavljeni 1879. godine u knjizi *A Southern Woman's Story: Life in Confederate Richmond*.

[1] **Oscar Solomon Straus** (1850–1926) bio je prvi židovski tajnik u američkom kabinetu. Dužnost je obnašao tijekom mandata predsjednika Theodora Roosevelta između 1906. i 1909. godine.

[2] **Solomon Cohen** bio je sin rabina Mosesa Cohena koji je 1750. godine imigrirao iz Londona u Charlestown u Južnoj Karolini. Njihova obitelj jedna je od prvih imigrantskih židovskih obitelji.

[3] **Jefferson Finis Davis** (1808 –1889) bio je američki državnik i vođa Konfederacije tijekom američkog građanskog rata. Bio je predsjednik Konfederalnih američkih država od njihova osnutka do zarobljeničtva 1865. godine.

Izvori: *Heritage, The Magazine of the American Jewish Historical Society*, zima 2012

Novi vijek

Viktor Rosenzweig / Vitomir Jovanović

Naš život

Ilustracija Roman Petrović

Izdavač: Orbis, Zagreb, 1939.

Zbirka poezije. Grafika i nacrt za naslovnu stranu Roman Petrović. Viktor Rosenzweig / Vitomir Jovanović rođen je 1914. u Rumi. Studirao je na Zagrebačkom veterinarskom fakultetu. Član SKOJ-a postao u gimnaziji, a 1934. član KPJ. Jedan od najizgrađenijih marksista na Zagrebačkom sveučilištu. Kao komunist osuđen je 1935. na šest mjeseci zatvora. Po kapitulaciji Jugoslavije ustaše su ga u svibnju 1941. uhapsile i odvele u Kerestinac, a 9. srpnja 1941. godine strijeljan je u Maksimiru zajedno sa B. Adžijom i Otokarom Keršovanim. Rosenzweig se bavio i poezijom i napisao je veći broj pjesama od kojih su neke objavljene posle rata u zbirci revolucionara-književnika »Reči i dela«.

In medias res

Endi Vorhol i strategije popa

Drugo izdanje knjige Gorana Gocića "Endi Vorhol i strategije popa", o slavnom američkom autoru i ikoni umetničkog pravca pop-art, objavio je, šesnaest godina nakon prvog, Službeni glasnik. Alternativni podnaslov ove knjige mogao bi da bude "Konotacije Vorholovog dela koliko uzajamnim vezama ovog autora s teorijom kulture u širem smislu.

Gocićeve asocijacije upliću čitaoca u ciklus podataka, nezavisnih od samog perioda u kojem je Vorhol radio, pa ova knjiga podseća na seriju koja može biti nastavljena do beskonačnog broja epizoda. Zato je njeno dopunjeno izdanje prilika da se povežemo na mrežu popularnih simbola, i to na način na koji su svi Warholovi savremenici pozvani da u njoj učestvuju.

Knjigu *Endi Vorhol i strategije popa* čine poglavlja koja se bave Vorholom kao medijskim, likovnim i filmskim autorom. Svaka od ovih oblasti podeljena je po ličnostima koje su na različit način povezane sa Warholovim radom, životom ili imaginacijom. Zato se Gocić slobodno i maštovito kreće sistemom u kojem je nemoguće pogrešiti, tamo gde objedinjenost zaključaka nadjačava njihovu logičku dokazivost.

Principom asimilacije, Vorholova liberalna strategija kao magnet privlači celu modernu sliku umetnosti. I ne samo nju. Čak i oni koji nisu s njim sarađivali, pa ni živeli u istom veku, indirektno su uvučeni u njegove projekte, ako ne kao autori onda kao fiktivni protagonisti njegovih ideja. Tako su slikari istorijske avangarde (Pablo Pikaso, Salvador Dali, Marsel Dišan), filmski autori (Pol Morisi, Žani-Lik Godar, Volt Dizni, Alfred Hičkok, Luis Bunjuel, Klod Šabrol), kompozitori i muzičari (Elvis Prisli, Džim Morison, Madona, Mocart, Erik Sati, Johan Štraus), pisci (Žan Žene, Šarl Bodler, Džek Keurak, Meri Šeli, Žan Pol Sartr, Bertolt Breht, Džordž Orvel), istorijske figure, (Jan Palah, Mao Zedong, Karl Marks) – postali citirani učesnici Vorholove imaginarne scene, a samim tim i koautori otvorenog koncepta knjige *Endi Vorhol i strategije popa*.

Stvaralački princip Endija Vorhola bio je agencijski iskalkulisan. Distribucija i plasman slike za njega su bili značajniji od njenog sadržaja. Čitajući o ovom slovačkom emigrantu postaje jasno koliko je umetnost relativna kategorija i koliko je autorska originalnost nedokaziva. A pojam unikatnosti glavno je pitanje umetničke istorije, od mitologizovanog starog, preko religioznog srednjeg, do humanističkog novog veka.

U modernoj teoriji, posao umetnika nije da smisli novu, već da obeleži sopstvenu stvaralačku teritoriju, odredi njene granice i tako se autorski odvoji ili poveže sa ostalim umetničkim potpisima. Upravo je to i Vorhol radio. Pop-art je, po ovom tumačenju, konačni cilj zapadne kulture, koja od Da Vinčijeve *Mona Lize* integriše slavu ljudske sa slavom božanske kreacije. Citirajući Vorhola, svi možemo da budemo slavni tako što ćemo se potpisati nad simbolima stvarnosti kao što se vlasnici zemljišta potpisuju nad teritorijama. Medijska istorija, pogotovo ona koju pišu Amerikanci i jeste promocija autorskog prava više nego tradicija umetničkog dela. Upravo je Vorhol presudno uticao na to da prava autora postanu nešto više od sudske teorije, da postanu sastavni deo scenskog prostora.

U knjizi *Endi Vorhol i strategije popa* vidimo kako je ceo Vorholov život bio određen scenskim prostorom. To razdvajanje javnog od privatnog života (i, u Vorholovom slučaju, njihovo ponovno spajanje u javnosti) jeste funkcija koja i definiše modernu istoriju. U njoj je građanski sistem nadmašio feudalni posed, intelektualna svojina pobedila telesnu snagu a javna reč nadjačala istinitu misao. To je period u kojem je potlačeni Izrailj posle dugog robovanja na tuđem zemljištu Golijata, pronašao način da nedostatke svog materijalnog statusa nadoknadi simboličkim vrednostima.

Baš to što nazivamo masovnom kulturom Zapada, povezano je sa kapitalom emigrantskih producenata, menadžera, agenata, promotera, špekulanata, novinara i distributera, kao i ostalih trgovaca idejama u sukobu sa plemstvom koje je smatralo da su ideje univerzalne, a ne individualne kategorije. Ispostavilo se da oni koji zagovaraju kolektivnu vlast nad idejama su najčešće i vlasnici teritorija na kojima se ideje nalaze. Posednici zemlje su u fizičkoj prednosti nad posednicima ideja, pa im je lako da prisvoje tuđe ideje tako što će ih nazvati zajedničkim. Za njih, umetnost je suviše uzvišena kategorija da bi bila individualno određena, ali u građanskom sistemu, umetnička ličnost je kategorija viša i od same umetnosti. Umetnik prevazilazi ograničenje materijalnog prostora osvajanjem scenskog tržišta a razlog što neke drevne kulture kaskaju za tržištem je taj što njihove nasledno-imovinske vrednosti sputavaju upoređivanje sveopštih javno-stečenih vrednosti. I Srbija spada u starinske zajednice u kojima je mogućnost da se bude stvarni autoritet veća od želje da se postane javni autor.

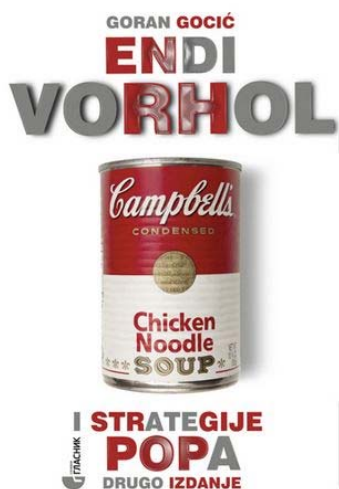
U dvadesetom veku, trgovina scenskim vrednostima pokazala se ekonomičnijom i isplativijom od privredne. Baš u pokretu kakav je pop-art, uloženi trud može biti mnogo manji od profita ako cenu, kao u Vorholovom slučaju, određuje potpis umetnika, pa tek onda njegovo delo. Po tom principu, autorsko delo se ne zasniva na originalnosti (umetnik sa takvim ambicijama pre može biti osumnjičen za plagijat).

Naprotiv, ono se ogleda u nadovezivanju na kontinuitet javnog sećanja.

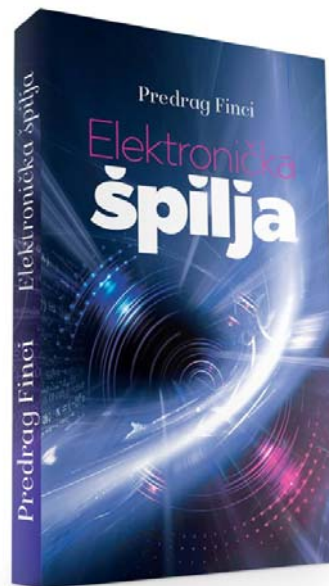
Vorhol je gotovo idealan primer ovakve umetničke prakse. Po Vorholu, koji time anticipira ideju postmoderne filozofije, autorsko delo je ono koje reproduktivno koristi već postojeću informaciju iz kulture, naglašavajući njen potpis, odnosno istoriju citata u nadovezivanju. Pop-art je, kako Gocić primećuje, veština kopiranja, umetnost vlasništva nad informacijama u posebnoj interakciji sa mrežom ostalih informacija. Za razliku od plemenite i boljševičke tvrdnje da umetnost pripada narodu, dakle svima, Vorhol je tvrdio obrnuto, da svi ljudi pripadaju umetnosti – pitanje je samo da li u nju ulaze kao kupci ili prodavci. Nije bitno šta slika zapravo predstavlja, već koga zapravo predstavlja slikar. A Vorhol je, kako vidimo i iz Gocićeve imaginarnе hijerarhije, mnoge primio u okrilje svog otvorenog ateljea.

Pravo je osveženje čitati knjigu koja nije angažovana protiv globalnih korporacija, već participira u zvaničnom poretку savremene komunikacije. Ako kultura treba da bude napredna, ona treba da bude slobodna ne samo od ideologije, već i od mržnje prema ideologiji. Tako se i Endi Vorhol, ne uprkos već zahvaljujući kapitalističkim vrednostima, izborio za dominaciju umetnosti u materijalnom prostoru. Ohrabruje činjenica da ovaj umetnik nije bio ni anarhista niti revolucionar, već je inspirisan državom uspeo da u njoj pronade utočište za svoju publiku. Svima nama koji na maternjem jeziku čitamo knjigu o Vorholovoj Re-produkciji, ostaje nada da ćemo pre ili kasnije postati popularna Re-publika.

Popboks

Predrag Finci Elektronička špilja IK Rabic, Sarajevo 2017.

Elektronička špilja je nova knjiga našeg renomiranog filozofskog pisca Predraga Fincija. Knjigu je objavila sarajevska izdavačka kuća *Rabic*. Dizajn, prelom knjige i portrete Sarajlija potpisuje Dragan S. Stefanović.

Fincijeva *Elektronička špilja* je knjiga o suvremenim medijima. U ovoj knjizi riječ je o problemima koji prate medije, od pitanja porijekla novih, elektroničkih "igračaka", preko problema svakodnevnog komuniciranja i informiranja, do stvaranja novih mitova, medijske slave, reklame kao nove umjetnosti i pitanja funkcije umjetnosti u elektroničkim medijima.

Predrag Finci pokazuje na mnogim konkretnim, poznatim primjerima (iz svijeta, ali i iz naše sredine) da u teorijskom, filozofskom pristupu i promišljanju suvremenih, ponekad pomodnih fenomena izbija na vidjelo cijeli niz vrlo ozbiljnih pitanja. Kako nastaju mediji? Zašto postajemo njihovi taoci? Koliko mediji utiču na naše djelanje i mišljenje? Da li nam doprinose ili nam štete? Govore li istinu ili nas obmanjuju? Mijenjaju li našu prirodu i odnose s drugim ljudima? Sve su to pitanja s kojima se svakodnevno susrećemo, pitanja koja zahtijevaju ozbiljne odgovore. Odgovori koje nudi Predrag Finci misaono su provokativni i uvijek zanimljivi.

Predrag Finci (Sarajevo, 1946) pohađao je Prvu gimnaziju, Dramski studio (kratko vrijeme se bavio glumom) i Filozofski fakultet u Sarajevu. Bio na studijskim boravcima u Parizu (kod Mikelea Dufrennea) i Freiburgu (kod Wenera Marxa). Magistrirao je 1977, a doktorirao 1981. Predavao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je izabran za redovnog profesora na nastavnom predmetu Estetika. Od 1993. živi u Londonu. Radio kao slobodni pisac i gostujući istraživač na University College London (UCL) do odlaska umirovinu 2011. Član je P.E.N.-a BiH, Društva pisaca BiH i Exile Writers Ink (London).

Objavio sljedeće naslove:

U BiH:

Govor prepiski, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
Umjetnost i iskustvo egzistencije, Svjetlost, Sarajevo, 1986.
Ishodište pitanja, Glas, Banja Luka, 1987. OCLC 23869495
O nekim sporednim stvarima, Veselin Maslesa, Sarajevo, 1990. [ISBN 9788621004249](#)
Sarajevski zapisi: Sentimentalni uvod u estetiku i Pravo, stranputicom, Buybook, Sarajevo, 2004. [ISBN 9789958630323](#)
Poetozofski eseji, Medjunarodni centar za mir, Sarajevo, 2004. [ISBN 9789958480430](#)
O kolodvoru i putniku, Motrišta, Mostar 2013. ISSN 1512-5475; IK Rabic, Sarajevo 2015, [ISBN 978-9958-33-101-5](#)
Kratka, a tužna povijest uma, IKB Rabic, Sarajevo, 2016. [ISBN 9789926428037](#) COBIS: BH-ID 22956550

U Hrvatskoj:

Umjetnost uništenog: estetika, rat i Holokaust, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2005. [ISBN 9532490000](#)
Priroda umjetnosti, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2006. [ISBN 9789532490121](#)
Tekst o tuđini, ilustrirao [Mersad Berber](#), Demetra, Zagreb, 2007. [ISBN 9789532250883](#), OCLC 444656056
Djelo i nedjelo: umjetnost, etika i politika, Demetra, Zagreb, 2008. [ISBN 9789532250916](#)
Imaginacija, Zagreb, Izdanja Antibarbarus, 2009. [ISBN 9789532490916](#)
Osobno kao tekst, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2011. [ISBN 9789532491081](#)
Čitatelj Hegelove estetike, Naklada Breza, Zagreb, 2014. [ISBN 9789537036867](#)
Estetska terminologija, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 2014. [ISBN 9789532491418](#)

Na engleskom jeziku:

Applause, and then Silence, with Introduction by Moris Farhi, Style Writers Now, 2012. [ISBN 9781476487908](#)
Why I Killed Franz Ferdinand and Other Essays, with Introduction by Cathi Unsworth, Style Writers Now, 2014. [ISBN 9781310175367](#)

Miljenka Buljević

Bernhard, Thomas

Thomas Bernhard, vanbračno dijete Herte Fabjan i Aloisa Zuckerstättera rođeno 1931. u Heerlenu u Nizozemskoj, postat će nakon Drugog svjetskog rata jedan od najkontroverznijih i najznačajnijih austrijskih, ali i europskih pisaca.

Zbog dosljednog blaćenja i preziranja austrijskog provincijalizma, Katoličke crkve i nacističkih težnji zaslužio je nadimak *Nestbeschmutzer*. Zamjerio se svima, od političara do umjetnika, ali je usprkos tome još za života ovjenčan slavom koju samo rijetki dosegnu.

Hrvatskoj je publici najpoznatiji njegov roman *Wittgensteinov nećak* koji govori o prijateljstvu pisca i nećaka slavnog filozofa. Nastao u piščevoj kasnoj fazi roman se obilato koristi autobiografskim elementima, često spominje znanca i stvarna mjesta te se ne boji prepoznavanja. Ove osobine prisutne su u gotovo svim Bernhardovim djelima. Stalna potreba za polemikom i razotkrivanjem užasa poslijeratne Austrije, koje karakteriziraju napose njegove drame, na vrat mu je navukla mržnju političara i klera. Svemu tome nisu puno pomogli ni njegovi govori prilikom dobivanja književnih nagrada. Prvu u nizu kontroverzi izazvao je upravo njegov govor na dodjeli Austrijske nacionalne nagrade 1968. u kojem je rekao: „*Država je struktura koja je trajno osuđena na propast, stanovništvo je struktura nezaustavljivo osuđena na podlost i duhovnu slabost*“.

Thomas Bernhard većinu svog djetinjstva proveo je u Seekirchenu u blizini Salzburga. Nekoliko okolnosti utjecalo je na život umjetnika, prije svega Johannes Freumbichler, njegov djed s majčine strane koji je i sam bio priznati pisac. S obzirom da je majka vrlo otvoreno pokazivala prijezir prema sinu, mladom će Bernhardu djed postati uzor kojeg će slijediti cijeli svoj život i za kojeg će u jednom intervjuu reći da je jedna od dvije ključne osobe njegovog života (druga je njegova životna pratilja koju je upoznao negdje oko djedove smrti). Bernhard je od djeda naslijedio glazbenu naobrazbu, ljubav prema književnosti i nekonvencionalnosti, odvratnost prema malograđanštini svoje zemlje, stav prema životu kao 'zahodskoj školjci u kojoj, ako dovoljno dugo gledaš, možeš naći trunke ljepote', te pisaču mašinu.

Druga okolnost koja je neizmjereno utjecala na njegov rad je bolest pluća zbog koje je još od djetinjstva često boravio u raznim sanatorijima, te zbog koje, prema vlastitim riječima, nikad nije zasnovao obitelj. Bolest i obiteljske prilike stvorile su samotnjaka s povremenim suicidalnim nakanama i neporecivim senzibilitetom za ružno.

Početak svoje književne karijere Thomas Bernhard povezuje sa smrću djeda 1949. nakon koje je počeo objavljivati kratke priče u salzburškim novinama. Zanimljivo je da se prvo istaknuo kao pjesnik, ali se nakon tri zbirke pjesama objavljene pedesetih godina prošlog stoljeća okrenuo drami i prozi. Hrvatski prijevod druge zbirke *U času smrti* objavila je izdavačka kuća *Durieux* iz Zagreba.

Velika prekretnica u Bernhardovoj karijeri bio je njegov prvi roman *Mraz* objavljen 1963. Proglašen velikim književnim događajem, roman je svom autoru donio prvu u nizu nagrada (od koje je kupio imanje u Gornjoj Austriji na kojem je živio do kraja života). Bila je to Književna nagrada slobodnog grada Bremena, a u svom je govoru Thomas Bernhard objavio smrt bajke, te nagovjestio opsesiju svog cjelokupnog opusa. Tom je prilikom rekao: „Teže je živjeti bez bajki, stoga je teško živjeti u 20. stoljeću. Pored toga, mi danas tek postojimo, ne živimo, nitko više ne živi. No, dražesno je postojati u 20. stoljeću, ići naprijed, kamo? Koliko mi je poznato, nisam došao iz bajke i neću otići u nju“.

Umjetnički najplodnije razdoblje Bernhardove karijere počinje 1970. godine kada objavljuje svoj treći roman *Das Kelkwerk* i prvu dramu *Ein Fest für Boris*.

Najupečatljivija formalna osobina Bernhardovog proznog opusa su ponavljanja koje koristi u naraciji a koja se pojavljuju na tri razine. Prije svega, u svakom svom romanu on u biti priča istu priču, nadalje, svaka značajna rečenica ili fraza u njegovim romanima beskrajno se ponavlja i konačno, njegove priče obično priča pripovjedač koji tvrdi da samo prenosi ono što je čuo iz prve ruke.

Zanimljivo je da se Bernhard na hrvatski prevodi već godinama, no tek su odnedavno njegove knjige izašle iz uskog kruga pozavatelja i našle put do šire publike. Još se 2003. godine na međunarodnom simpoziju o Thomasu Bernhardu održanom u *Goethe institutu* u Zagrebu spominjalo da je ovaj austrijski književnik poznat samo uskom krugu ljubitelja. Na sreću, više se to ne može reći. Vjerojatno najambiciozniji projekt prijevoda izabranih djela Thomasa Bernharda pokrenula je izdavačka kuća *Meandar* koja je do sada objavila 7 knjiga.

Od hrvatskih prijevoda mogli bismo izdvojiti *Imitatora glasova*, koji se nedavno mogao vidjeti u *Teatru &td*. U ovoj zbirci kratkih tekstova nalazi se 'osamnaest samoubojstava, šest bolnih smrti, jedan gubitak pamćenja, četiri nestanka, dvadeset iznenađenja, tri napada na osobnost, pet preuranjenih smrti, dvadeset i šest umorstava, trinaest slučaja ludila, četiri zataškavanja, te dva slučaja klevete'.

Gubitnik, kroz priču o tri mlada pijanista, ispisuje studiju o jalovosti i uzaludnosti naših težnji. Četiri od ukupno sedamnaest Bernhardovih drama sakupljene su pod nazivom *Trg heroja*, a zadnji prijevod

Bernharda autobiografski je zapis *Uzrok*, koji govori o autorovoj mladosti u Salzburgu, te koji je u vrijeme svog objavljivanja izazvao žestoke reakcije u austrijskoj javnosti.

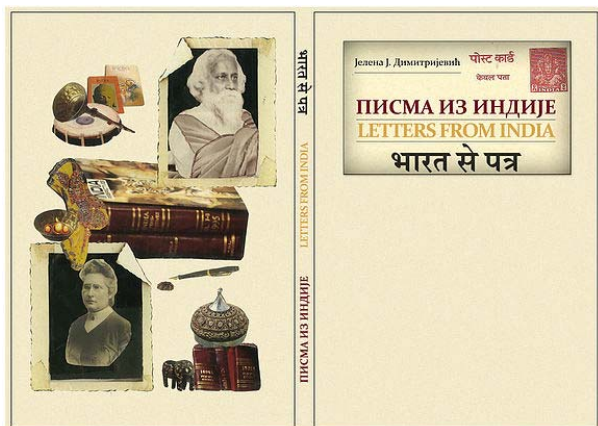
Ovaj *enfant terrible* umro je 1989. godine od zatajenja srca na svom imanju u Gornjoj Austriji. Ironično je da je upravo on, iako je bio najžešći kritičar austrijskog društva, uvijek tvrdio da voli svoju zemlju.

Books.hr

Reizdanje putopisa „Pisma iz Indije“ Jelene J. Dimitrijević

Povodom jubileja – 155 godina od rođenja srpske književnice, dobrotvorke i svetske putnice Jelene J. Dimitrijević (1862-1945) ali i povodom jubileja – 90 godina od njenog puta u Indiju, objavljeno je reizdanje putopisa „Pisma iz Indije“, prvobitno objavljenog 1928. godine u Beogradu. Ideja o reizdanju putopisa Jelene J. Dimitrijević pod naslovom „Pisma iz Indije“, javila se prevashodno iz želje da se skrene pažnja na ovo, po obimu malo, ali po značaju vrlo vredno delo srpske putopisne književnosti i kulture. U napomeni prvog izdanja stoji da putopis „Pisma iz Indije“ predstavlja odlomak iz neizdatog dela „S puta oko sveta“. Srpska književnica Jelena J. Dimitrijević, u Indiji je boravila 1927. godine a svoje utiske o indijskim gradovima koje je obišla i susretu sa najvećim indijskim pesnikom Rabindranatom Tagorom, sažela je u dva pisma, odnosno dve epistolarne celine. Važno je naglasiti da je srpska književnica i putopisac Jelena J. Dimitrijević, kroz ovo neveliko delo, zapravo dala izvrstan pregled indijske, ponajviše hinduističke tradicije, uspostavljajući tako odnos između religije, kulture i tradicije odnosno ideje multikulturalnosti kao glavnog postulata na kome počiva Indija. Takođe, ona je publikovanjem ovog dela svom rodu u amanet ostavila jedan dragocen trag oličan u zapisu o svom susretu sa najvećim indijskim pesnikom Rabindranatom Tagorom i to u njegovom domu, u njegovoj Indiji. Osim što nam je prenela izvesna znanja o Indiji, ona nam je direktno prenela i Tagorova razmišljanja i ideje na čijim temeljima će, vremenom, izrasti značajne institucije indijskog društva, prevashodno u domenu prosvete i obrazovanja. Delo „Pisma iz Indije“, objavljeno je u novopokrenutoj Ediciji „Riznica“. Priredivač i izdavač ovog dela je srpska književnica, naučni istraživač i

samostalni izdavač dr Ana Stjelja. Ovo reizdanje donosi novi osvrt na Jelenino putovanje u Indiju. Ono što ga takođe razlikuje od originalnog izdanja, jeste prevod na engleski i hindi jezik. Za prevod na engleski jezik zaslužan je Željko V. Mitić a za prevod na hindi jezik zaslužna je Latika Čavda (Latika Chawda). Ovom knjigom, odnosno putopisom iz daleke i „misteriozne Indije”, Jelena J. Dimitrijević je potvrdila da je zapravo bila istinski ambasador srpske kulture i književnosti u svetu.

U ovom broju

Ljubivoje Ršumović: Prozbora o Raši Popovu

Dimitrije Popović: Kišno lice

Sigmund Frojd: Dostojevski i osebistvo

Gabi Abramac: Židovi i Američki građanski rat

Marko Kostić: In medias res

Naš život Viktora Rosenzweiga

Elektronička špilja Predraga Fincija

Miljenka Buljević: Bernhard, Thomas

Pisma iz Indije Jelene J. Dimitrijević

www.mansarda.rs

"Nisu sve knjige opasne, opasna je samo jedna" (Danilo Kiš)

Stranice posvećene Jevrejima bivše Jugoslavije

<http://elkundosefarad.wikidot.com>

Ne zaboravite da otvorite

www.makabijada.com

Istraživački i dokumentacijski centar

www.cendo.hr

Lamed

List za radoznale

Redakcija - *Ivan L Ninić*

Adresa: Shlomo Hamelech 6/21

4226803 Netanya, Israel

Telefon: +972 9 882 61 14

e-mail: ivan.ninic667@gmail.com

Logo Lameda je rad slikarke Simonide Perice Uth iz Washingtona